

ՀԻՄՆԱԿԱՐԳԱՅԻՆ

ՄԻԶՍԱԳԱՅԻՆ

ՀԱՐԱՇԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՀԱՐԱՅՈՍՈՒՆ

ԱՐԳԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երևանի պետական տնտեսագիտական
ինստիտուտ
Հ. Խ. ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՒՄԻ
ԱՄԲԻՈՆ

Միջազգային հարաբերությունների զարգացման
արդի վիճակը
(ուսումնական ձեռնարկ)

Երևան 2004

Գրախոսներ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Ս. Ստեփանյան
ասիատենտ Լ. Մանուկյան
Մասնագիտական խմբագիր՝ պատմական գիտություն-
ների թեկնածու, դոցենտ Գ. Այվազյան

Դարբինյան Հրայր Խորենի
Միջազգային հարաբերությունների զարգացման
արդի վիճակը (ուսումնական ձեռնարկ)

Հեղինակը պատմական համառոտ ակնարկով լուսաբանելով միջազգային հարաբերությունների զարգացման անցած ուղին, հիմնականում ուշադրությունը դարձնում է դրանց ներկա վիճակին ու առանձնահատկություններին: Հատուկ տեղ է հատկացված նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ինտեգրմանը, միջազգային հանրությանը, նրա տեղին և դերին միջազգային հարաբերությունների համակարգում:

Ուսումնական ձեռնարկը նախատեսված է ուսանողների և ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Միջազգային հարաբերությունները տնտեսական, քաղաքական, իրավական, գաղափարական, մշակութային և այլ կապերի ու փոխհարաբերությունների ամբողջությունն է այն սուբյեկտների միջև, որոնք գործում են միջազգային արենայում:

Միջազգային հարաբերությունների գլխավոր առանձնահատկությունը հանդիսանում է նրանցում իշխանության և կառավարման միասնական կենտրոնական միջուկի բացակայությունը: Այդ հարաբերությունները կառուցվում են պոզիտիվիզմի և պոլիանար-խիզմի հիման վրա: Դրա համար էլ միջազգային հարաբերություններում մեծ դեր են խաղում տարերային գոծոնթացները և սուբյեկտիվ գործոնները:

Միջազգային հարաբերությունները հաղես են զալիս այն տարածության մեջ, որտեղ հակադրվում և փոխհամագործակցում են տարբեր ուժեր, որոնք գտնվում են զարգացման տարբեր աստիճանների վրա /զլոբալ, տարածաշրջանային, բազմակողմ և երկկողմ և այլն/: Դրանք պետական, ռազմական, տնտեսական, քաղաքական, հասարակական և մտավոր ուժերն են:

Միջազգային հարաբերությունները անցել են երկարատև պատմական ճանապարհ և միայն նորագույն ժամանակաշրջանում դարձել են համաշխարհային: Այդ զարգացման հիմքում եղել են արտադրողական ուժերի անընդհատ զարգացումը և նրանց ինտերնացիոնալացումը: Մարդկությունը երրորդ հազարամյակ է թևակոխել այնպիսի պայմաններում, երբ տեղի են ունենում ինտեգրացիոն հզոր տենդենցներ և պրոցեսներ սոցիալ-տնտեսական, գիտա-տեխնիկական, տեղեկատվական և այլ բնագավառներում:

Միջազգային հարաբերությունները և պետությունների ներքին քաղաքականությունը գտնվում են փոխհամագործակցության մեջ, ազդում են իրար վրա: Մի կողմից միջազգային հարաբերությունները շատ դեպքերում արտացոլում են իրենց մեջ առաջատար տերությունների նիքին քաղաքականությունը պատմական այս կամ այն ժամանակաշրջանում, մյուս կողմից ամեն մի պետություն ստիպված է հաշվի առնել համաշխարհային ռեալ կյանքում տեղի ունեցող փոխհարաբերությունները, նորմերը, միջազգային իրավունքի սկզբունքները, «համաշխարհային քաղաքական խաղերի կանոնները»: Այլ կերպ ասած, խոսքը գնում է պետությունների զարգացման ներքին և արտաքին գործոնների փոխկապերի և փոխհամագործակցության մասին: Պետք է ընդունել նաև, որ արտաքին գործոնների ցանկացած երկրի ներքին հարաբերու-

թյունների վրա թաղնում են անընդհատ աճող ազդեցություն: Դա կապված է առաջին հերթին բնապահպանական և հումքային հիմնահարցերի, սացիալական հավասարության սկզբունքի խախտման, աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում առաջացած լուրջ կոնֆլիկտների, թույլ զարգացած երկրների աղքատության վերացման, միայն մեկ երկրի միջոցով բնական կատակլիզմների հետևանքների հաղթահարման և որ ամենագլխավորն է՝ համաշխարհային հանրության անդամ-պետությունների աճող փոխկապվածության զարգացման խնդիրների լուծման հետ:

Միջազգային հարաբերությունները ձևավորվում են մեր աշխարհի ասպեկտը և նրա կարգը: Փոխհամագործակցությունը և փոխկախվածությունը հաշվի է նստում նաև ժողովուրդների զարգացման տարբերիչ առանձնահատկությունների հետ: Ժողովուրդավարությունը, հումանիզմը, ապառազմականությունը, «մշակույթի բաց երկխոսությունը» դեռևս չեն կրում սիստեմատիկ բնույթ, դրանց զարգացումը և կատարելագործումը մեծ չափով կապված է սուբյեկտիվ գործոնների հետ: Իհարկե, կյանքի առաջընթացը ստեղծում է լուրջ պայմաններ մարդկային փոխհարաբերությունների զարգացման, մարդկության առջև կանգնած շատ խնդիրների իրականացման համար:

Միջազգային հարաբերությունները որպես պետությունների, միջպետական կազմակերպությունների, կուսակցությունների, տարբեր պետությունների, մասնավոր անձանց ամբողջություն, գործում են այն միջավայրում, որտեղ իրականացվում են արտաքին ու միջազգային քաղաքականություն սկզբունքները:

Բեռլինյան պատի կոոժանումը դարձավ *սառը* պատերազմի մի քանի տասնամյակ շարունակվող քաղաքականության ավարտի խորհրդանիշը:

ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզումը արմատական փոփոխության ենթարկեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Ատեղծվեցին նորանկախ բազմաթիվ պետություններ, որոնք դարձան միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ: Փոխվեց միջազգային հարաբերությունների նախկին համակարգը, ծնվեցին նոր բարդ խնդիրներ, որոնց լուծումը պահանջում էին նոր ջանքեր, նոր մոտեցումներ:

Միջազգային հարաբերությունները պետությունների արտաքին քաղաքականության մեջ դրսևորման վարքն է, նրանց միջև փոխհամագործակցության բոլոր ձևերը: Դրանց ուսումնասիրությունը իր մեջ ներառում է արտաքին քաղաքականության կամ պետությունների միջև ստեղծված հարաբերությունների ուսումնասիրումը: Միջազգային հարաբերությունները տարբերվում են

քաղաքականությունից, իրենց մեջ ներառում ուժ, հավասարակշռություն, հեգեմոնիա, փոխկապակցվածություն, պատերազմ և խաղաղություն:

Միջազգային հարաբերությունները կառավարական կամ միջկառավարական համակարգի մաս չեն կազմում: Դրանցից յուրաքանչյուրը ինքնուրույն բնագավառ է: Միջազգային քաղաքականությունը թույլ է տալիս բացատրելու պատերազմի, իմպերիալիզմի, ճգնաժամի կամ միությունների ստեղծման պատճառներն ու բնույթը՝ առանց նկարագրելու դրանք:

Միջազգային հարաբերությունների ձևավորման և զարգացման մասին ամենաառաջին աշխատությունները իրենց մեջ պարունակում են խորհուրդներ՝ պետական և քաղաքական գործիչներին, պետության կառավարման արվեստի մասին: 18-19-րդ դարերում այդպիսի աշխատություններ էին հանդիսանում դիվանագետների հուշագրությունները, ռազմական արվեստի մասին ուսումնասիրությունները: Շատ հեղինակների կողմից ուսումնասիրվել են կառավարությունների վարքը, կեցվածքը արտաքին հարաբերություններում, ուժերի հարաբերակցության մասին բացատրությունները՝ այն համարելով քաղաքականության հիմնական օրենքը միջազգային հարցերում: հատարվում էին առաջարկություններ երկրների միջև առաջ եկած անհամաձայնությունը վերացնելու համար, նրանց հարաբերությունները կարգավորող նոր սխեմաներ էին առաջարկվում: Այդպես շարունակվեց մինչև 20-րդ դարը, երբ մեջտեղ եկավ միջազգային հարաբերությունների համակարգային վերլուծության մեթոդը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին առավելագույն ուշադրություն էր դարձվում պայմանագրերի և միջազգային իրավունքի սկզբունքների բազմակողմանի քննարկմանը և վերլուծությանը: Այնպիսի հիմնահարցեր, ինչպիսիք էին պատերազմների և չեզոքության, միջազգային արբիտրաժի և զինաթափման վերաբերյալ համընդհանուր կանոնների մշակումը, նույնպես գտնվում էին վերլուծողների և ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում:

20-րդ դարի 20-ական թվականներին տիրապետող դարձավ միջազգային կոնֆերանսների և պայմանագրերի, Ազգերի լիգայի գործունեության նկարագրությունը: 20-ական թվականների վերջերին և 30-ական թվականների սկզբներին, հատկապես այն բանից հետո, երբ Գերմանիայում իշխանության գլուխ անցավ Ադոլֆ հիտլերի գլխավորած նացիոնալ-սոցիալիստական /ֆաշիստական/ կուսակցությունը, քաղաքագետների մի մասը առաջարկում էր մեծ տեղ հատկացնել օրենքների, ինստիտուտների, պետությունների

ընթացիկ քաղաքականության ուսումնասիրմանը: Քաղաքագետների մյուս մասը ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձնում երևույթների օբյեկտիվ պատճառների, տեղի ունեցող գործընթացների և պետությունների արտաքին քաղաքականության վրա նրանց թողած ազդեցության ուսումնասիրությանը: Խարևոր տեղ գրավեց նաև աշխարհագրական միջավայրի ազդեցության հարցերի ուսումնասիրումը արտաքին քաղաքականության իրականացման գործում, նրա խաղացած դերի բացահայտումը պետության ճակատագրում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց առաջ քաշված հիմնախնդիրների գիտականության աստիճանի բարձրացումը, միջազգային հարաբերությունների մասին ընդհանուր գիտության զարգացումը:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԱՎՈՐՈՒՄԸ

ա/ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՍԿԻՁԲԸ

1980-1990-ական թվականներին տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ համաշխարհային զարգացման մեջ: Քաղաքական ու պետական գործիչների առջև ամբողջ սրությամբ կանգնեց փոփոխված իրադրության մեջ միջազգային հարաբերությունների օրինաչափությունների նոր բնույթի բացահայտման և զնահատման խնդիրը:

Սառը պատերազմի քաղաքականության ավարտի խոհրդանիշը դարձավ Բեռլինյան պատի կործանումը: Սակայն հակառակ որոշ իդեալիստական տրամադրություններ ունեցող քաղաքական գործիչների և գիտական հասարակայնության մի մասի սպասումներին, դրան հետևեց ոչ թե Արևելքի ու Արևմուտքի մերձեցումը կատարյալ արժեքների, փոխադարձ օգնության և համագործակցության զարգացման հիման վրա, այլ տեղի ունեցան բոլորովին այլ զարգացումներ ու իրադարձություններ, որոնք չափազանց անսպասելի էին ինչպես պրակտիկ քաղաքական գործիչների, այպես էլ գիտական հասարակայնության համար: Այդ իրադարձություններից էին նաև ԽՍՀՄ փլուզումը և քաղաքական քարտեզի Արա նոր անկախ պետությունների առաջացումը, էթնիկական հողի վրա ծագած կոնֆլիկտները, ռազմավարական տենդենցների ուժեղացումը, միջազգային ահաբեկչության սպառնացող վտանգի աճը և վերջապես, միջազգային անվտանգության նախկին համակարգի կործանումը:

Միջազգային հարաբերությունների նախկին համակարգի շարունակվող փլուզումը բազմաթիվ բարդ խնդիրներ դրեց պետական գործիչների և փորձագետների առջև: Խարցականի տակ դրվեցին տեսական մտքի նախկին բոլոր նվաճումները: Եվ դա առաջին հերթին վերաբերվում է ելակետային այնպիսի հասկացությանը, ինչպիսին «միջազգային հարաբերություններն» են, քանի որ դրանից է կախված նաև քաղաքական ու պետական գործիչների միջազգային գործունեությունը: Մյուս կողմից, հարցի նման վերաիմաստավորումը պահանջում է ընդունել պետության դերի փոփոխությունը և նրա ազդեցությունը միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր զարգացման վրա:

Համաշխարհային հասարակայնության քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու հոգևոր կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, ռազմական անվտանգության համակարգի հետագա կատարելագործումը հնարավորություն են տալիս ձևավորելու միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգ: Նախկին համակարգը, որ գոյություն ունեցավ մի քանի հարյուրամյակ և հայտնի էր դասական Վեստֆալյան անունով, իր տեղը զիջեց նորին:

Շատերն այն կարծիքին են, որ միջպետական հարաբերությունները ծագել են ազգային պետությունների կազմավորման շրջանում, այն էլ Հռոմեական կայսրության նախկին տերիտորիայի շրանակներում: Այդ համակարգի ավարտման վերջակետ է համարվում Եվրոպայում բռնկված «Երեսնամյա պատերազմը», որն ավարտվեց 1648 թ. կնքված Վեստֆալյան պայմանագրով: Այդ պահից սկսված, ուղիղ 350 տարի շարունակ միջազգային փոխհամագործակցությունը դիտվում էր որպես միջազգային հարաբերությունների Վեստֆալյան միասնական համակարգի պատմություն: Այդ համակարգում տիրապետող սուբյեկտներ են հանդիսացել անկախ ազգային պետությունները: Եվ քանի որ նրանում բացակայում էր բարձրագույն արբիտրաժի ինստիտուտը, դրա համար էլ պետությունները անկախ էին իրենց ներքին քաղաքականության մեջ և այն իրականացնում էին սեփական երկրի ազգային տերիտորիայի սահմանների շրջանակներում՝ իրավահավասարության սկզբունքով: Սեփական անկախությունը նախատեսում էր նաև ուրիշի ներքին գործերին չխառնվելը: Ժամանակի ընթացքում այդ պետությունները նշված սկզբունքների հիման վրա մշակեցին մի շարք կանոններ, որոնք կարգավորում էին միջազգային հարաբերությունները:

Միջազգային հարաբերությունների Վեստֆալյան համակարգի հիմնական շարժիչ ուժը պետությունների միջև եղած մրցակցությունն էր: Պետությունների մի մասը ձգտում էին ուժեղացնել իր ազդեցությունը, մյուսները ճգտում էին արգելել իրենց նկատմամբ այլ պետությունների ազդեցության աճը: Այս հողի վրա հաճախ մրցակցությունը վերաճում էր հակամարտության: Յուրաքանչյուրը ձգտում էր այդ հակամարտության մեջ պաշտպանել իր ազգային կենսական շահերը: Հակամարտության ելքը, որպես կանոն, որոշվում էր պետությունների խմբավորումների միջև տեղի ունեցող սուր բախումների միջոցով: Բայց մտնելով նման քաղաքական կամ ռազմական միությունների մեջ, յուրաքանչյուր պետություն նախ և առաջ հետապնդում էր իր սեփական շահը: Երբ այդ խմբավորումների միջև ստեղծվում էր կայուն հավասարակշռություն,

երկար ժամանակ ստեղծվում էր խաղաղություն: Իսկ երբ խախտվում էր ուժերի հավասարակշռությունը, վրա էր հասնում պատերազմի, ավարի ու թալանի ժամանակաշրջանը և այն ավարտվում էր մի խմբի ազդեցության աճով մյուսի հանդեպ: Այստեղ գլխավոր չափանիշը դառնում էր սեփական շահը և ուժը:

Միջազգային հարաբերությունների Վեստֆալյան ժամանակաշրջանը բաժանվում է մի քանի փուլերի /կամ ենթահամակարգերի/, որոնք իրար նման են ընդհանուր օրինաչափություններով, բայց տարբերվում են պետությունների միջև հարաբերությունների կոնկրետ ժամանակաշրջանին յուրահատուկ առանձնահատկություններով: Որպես կանոն, պատմաբանները առանձնացնում են Վեստֆալյան համակարգի մի քանի, արդեն վերը նշված, ենթահամակարգեր, որոնք հաճախ ներկայացվում են որպես լիովին ինքնուրույն համակարգեր: Առաջին նման ենթահամակարգը /զարգացման փուլը/ համարվում է անգլո-ֆրանսիական հակամարտությունը Եվրոպայում 17-18-րդ դարերում, ինչպես նաև նրանց միջև մղված պայքարը գաղութների համար: Հաջորդ ենթահամակարգը կոչվել է «Ազգերի եվրոպական համակարգ» կամ Վիեննայի կոնգրեսի համակարգ, որը ընդգրկում է 19-րդ դարը ամբողջովին: Իր աշխարհագրական սահմաններով ավելի համընդգրկուն /գլոբալ/ համակարգ դարձավ Վերսալյան-Վաշինգտոնյան համակարգը, որը իր մեջ ներառեց երկու համաշխարհային պատերազմները և նրանց միջև ընկած ժամանակաշրջանը: Եվ վերջապես կարևոր ենթահամակարգ դարձավ նաև սառը պատերազմի քաղաքականության ժամանակաշրջանը, որը գիտական գրականության մեջ կոչվում է նաև Յալթա-Պոտսդամ համակարգ: 20-րդ դարի 80-ական թվականների վերջերին և 90-ական թվականներին միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ, որոնք հնարավորություն տվեցին ձերբազատվել սառը պատերազմի քաղաքականությունից և մշակել սկզբունքորեն Նոր համակարգ իր օրինաչափությամբ ու առանձնահատկությամբ յուրահատուկ: Այսօր հիմնական հարցը այդ օրինաչափությունների բացահայտումն է: Հենց դրա մեջ է միջազգային հարաբերությունների նոր փուլի առանձնահատկությունը: հարևոր է նաև այն, թե արդյոք այս նոր փուլը կարելի է դիտել որպես Վեստֆալյան ընդհանուր համակարգի զարգացման էտապ, թե այն ինքնուրույն համակարգ է իրեն հատուկ երևույթներով:

Շատ պետական ու քաղաքական գործիչներ, քաղաքագետներ այն կարծիքին են, թե սառը պատերազմի վերջը պետք է համարել այն փոփոխությունները, որ տեղի ունեցան հենտրոնական Եվրոպայում 1989 թ. աշնանը և դրա խորհրդանիշը դարձավ

Բեռլինյան պատի կործանումը: Միջազգային հարաբերությունները և համաշխարհային քաղաքականությունը «սառը պատերազմից» հետո ընդգրկում է մի ժամանակաշրջան /Post-Cotolwer/, երբ հիմնական հակամարտությունը ընթանում էր Վաշինգտոն-Մոսկվա երկու բևեռների միջև: Հայտնի գիտնական, քաղաքական գործիչ, ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Հ.Կիսինջերը իր «Դիվանագիտություն» աշխատության մեջ զարգացնում է այն միտքը, որ սառը պատերազմից հետո ձևավորված միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգը ավելի շատ հիշեցնում է 19-րդ դարի եվրոպական քաղաքականությունը, երբ ավանդական ազգային շահերը և ուժերի փոփոխվող հարաբերակցությունը կանխորոշում էին դիվանագիտական խաղերը, միությունների առաջացումը և փլուզումը, ազդեցության ոլորտների նկատմամբ փոփոխվող քաղաքականությունը: Իսկ ոչ անհայտ պետական ու քաղաքական գործիչ, ակադեմիկոս Ե.Պրիմակովը ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձնում /Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի մինիստր եղած ժամանակ/ բազմաբևեռացման առաջացման պատճառների /ֆենոմենի/ վրա: Եվ, իսկապես, 20-րդ դարի 90-ական թվականների սկզբին քաղաքագետների կարծիքով աշխարհի քաղաքական քարտեզը ենթարկվեց լուրջ փոփոխությունների: Վարչավայի պայմանագրի, հնտեսական փոխօգնության խորհրդի /ԽՓԽ/ լուծարումը վերջ տվեց հենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների կախվածությանը Մոսկվայի, նրանց դարձրեց միջազգային ինքնուրույն սուբյեկտներ Եվրոպական և համաշխարհային քաղաքականություն մեջ: Իսկ Խորհրդային Միության փլուզումը սկզբունքորեն փոխեց աշխարհաքաղաքական վիճակը Եվրոպական տարածաշրջանում: Մեծ կամ փոքր չափով և տարբեր արագությամբ այն պետությունները, որ ստեղծվեցին հետխորհրդային տարածության մեջ, իրական բովանդակությամբ ապահովում են ինքնուրույնությունը, ձևավորում ազգային շահերի պահպանման վրա հիմնված իրենց կոալեքսը, արտաքին քաղաքականության սեփական կուրսով վերածվում են ոչ միայն տեսական, այլ միջազգային հարաբերությունների ինքնուրույն և իրական սուբյեկտների: Հետխորհրդային տարածության պառակտումը 15 անկախ պետությունների փոխեց աշխարհաքաղաքական իրադրությունը նաև հարևան երկրների համար, որոնք նախկինում փոխհամագործակցում էին ոչ թե Խորհրդային Միության մեջ մտնող առանձին հանրապետությունների, այլ միայն Խորհրդային Միության հետ: Օրինակ՝ Չինաստանի ժողովրդական հանրապետությունը, Թուրքիան, հենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրները, Իրանը, Սկանդինավյան պետությունները: Ոչ միայն փոխվեց ուժերի իրական

հավասարակշռությունը, այլև կտրուկ մեծացավ նորաստեղծ պետությունների հետ բազմաբովանդակ հարաբերություններ հաստատելու հնարավորությունները: Հասկանալի է, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը, հանդիսանալով նորաստեղծ ամենահզոր պետությունը /Խորհրդային Միության կողմից/ հետխորհրդային տարածքում եվրոպական չափանիշներով, ամենահզորն է նաև ասիական տարածաշրջանում: Բայց համեմատած Խորհրդային Միության տնտեսական, ռազմական հզորության, ինչպես նաև տարածքային և բնակչության թվի չափերի հետ, Ռուսաստանի Դաշնությունը տնտեսության համախառն արժեքի և աշխարհաքաղաքական նոր մոդելի առաջացման պատճառով մույն ազդեցությունը չունի համաշխարհային քաղաքականության զարգացման վրա: Հետևաբար, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, մա բազմաբևեռ «ուժերի հավասարակշռության» նոր տեսանկյունից է նայում դեպքերի զարգացման վրա:

Եվրոպական մայրցամաքում աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները, որ արդյունք էին գերմանական երկու պետությունների միավորման, նախկին Հարավսլավիայի և Չեխոսլովակիայի տերիտորիայում նոր անկախ պետությունների առաջացման, հենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների պրոտարմտյան կողմնորոշման /ներառյալ Բալթյան երկրները՝ Լիտվան, Լատվիան, Էստոնիան/ առաջ բերեցին արևմտաեվրոպական ինտեգրացիոն կառույցների ինքնուրույնության, Եվրոպական երկրներում Նոր տրամադրությունների առաջացման հնարավորություններ՝ հակառակ ԱՄՆ-ի գերիշխանական նպատակների:

Զինաստանի տնտեսական հզոր զարգացման դինամիկան և նրա արտաքին քաղաքական գործունեության ակտիվացումը, ճապոնիայի նոր քայլերը սեփական ինքնուրույնության ամրապնդման ուղղությամբ, նրա տնտեսական հզորության անկասելի վերելքը, տեղի և դերի աճը համաշխարհային էկոնոմիկայի մեջ առաջ են բերում նոր տեղաշարժեր նաև Ասիա-Խաղաղօվկիանոսային աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանում: ԱՄՆ-ի առաջատար դերը համաշխարհային տնտեսության տեսակարար կշռում, սառը պատերազմի ավարտը և սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի ու ԽՍՀՄ-ի փլուզումը որոշակի հնարավորություններ են ստեղծում հաղթահարելու նաև Վաշինգտոն-Մոսկվա երկբևեռացումը: Խարժ ասած, սառը պատերազմի ավարտից հետո աշխարհաքաղաքական քարտեզը ենթարկվեց մեծ փոփոխությունների: Իսկ բազմաբևեռացումը ավելի շատ բացատրվում է նրանով, որ նախկինում ավելի մեծ տեղ է հատկացվել ձկին, իսկ այժմ

ստեղծվում է փոխհամագործակցության նոր կառուցվածք, որի իրականացման համար ստեղծվում են տարբեր միջոցներ:

Վերջին ժամանակների իրադարձությունները առաջին չեն հաստատում աշխարհի բազմաբևեռացման նման տրամաբանությունը: Նախ, ԱՄՆ-ը իրեն պահում է ավելի լուրջ և զսպված: Ուժերի հավասարակշռության տրամաբանությունը տնտեսական, տեխնոլոգիական և ռազմական բնագավառներում նպաստում է ընդհանուր առաջընթացին: Երկրորդ, արևմտյան աշխարհում տնտեսության ավտոմատիզացումը չի ենթադրում ռադիկալ բաժանարար գծեր փնտրել Դյուսիսային Ամերիկայի և Եվրոպայի երկրների միջև: Հակամերիկյան հռետորության որոշ աճի պայմաններում ռուսական և չինական քաղաքական շրջանակներում ավելի ֆունդամենտալ շահեր հետապնդող ուժերը նրանց մղում են դեպի ԱՄՆ-ի հետ բազմաբնույթ կապերի ակտիվացմանը: ՆԱԽ-ի ընդլայնումը և առաջխաղացումը դեպի Արևելք ոչ մի չափով չի խանգարում ԱՊՀ երկրների տնտեսական ու քաղաքական համագործակցության զարգացման տենդենցներին: Հետևաբար բազմաբևեռացումը այսօր արդեն այնքան էլ վտանգավոր չէ: ՄԱԽ-ի Անվտանգության Խորհրդի անդամների միջև կապերի զարգացումը, «ուրնյակի» այժմյան հարաբերությունները ևս վկայում են, որ բոլորն էլ ունեն ընդհանուր շահեր՝ ազգային հաշվառումով: Ելնելով այս ամենից, կարելի է եզրակացնել, որ համաշխարհային հասարակության վարքի վրա սկսել են ազդեցություն թողնել նոր շարժիչ ուժեր, որոնք տարբերվում են Վեսաֆայան ժամանակաշրջանի տրադիցիոն շարժիչ ուժերից:

բ/ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԹԱՑԸ

20-րդ դարի 80-90-ական թվականների սահմանագծում որակապես փոխվեց համաշխարհային-քաղաքական տարածականությունը: ԽՍՀՄ ժողովուրդների, նախկին սոցիալիստական համագործակցության երկրներից շատերի հրաժարումը միատարր /միակուսակցական/ պետական կառուցվածքից և տնտեսության կենտրոնացված պլանավորումից հօգուտ շուկայական ժողովրդավարության, նշանակում էր, որ հիմնականում վերջ է տրված սոցիալ-տնտեսական տրբեր համակարգերի միջև եղած հակադրությանը և տեղի է ունենում բաց հասարակարգի տեսակարար կշռի աճ համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Պատմության մեջ տեղի ունեցավ յուրահատուկ տեղաշարժ: Խոնունիզմի ինքնակիկիզացումը դարձավ խաղաղ գործընթաց, որը չուղեկցվեց, ինչպես դա տեղի է ունենում ընդհանրապես սոցիալ-քաղաքական կառույցների փոփոխության դեպքում, լուրջ

ռազմական կամ հեղափոխական կատակիլզմներով: Եվրոպայում, հատկապես հենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում, ինչպես և ԽՍՀՄ-ի տերիտորիայում, տեղի ունեցավ նոր կոնսեսիուս, հոգուտ սոցիալ-քաղաքական նոր համակարգի ժողովրդավարական զարգացման: Այդ երկրներում սկսված բարենորոգումների հաջող ավարտի դեպքում Ռուսաստանում, Յուգոսլային կիսագնդի երկրների մեծ մասում /Եվրոպա, ԱՄՆ, Եվրասիա/ կստեղծվեն ժողովուրդների համագործակցության ամրապնդման նոր հնարավորություններ, որոնց շնորհիվ լուծվում կստանան սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական բազմաթիվ խնդիրներ, կնպաստեն համաշխարհային քաղաքականության համընդգրկուն /գլոբալ/ հիմնահարցերի կարգավորմանը:

«Առաջին» և «Երկրորդ» կարգի երկրների միջև համագործակցության թուլացման բնական արդյունքը դարձավ բռնատիրական վարչակարգի վերացման գործընթացը Աֆրիկայում, Լատինական Ամերիկայում և Ասիայում: Քանի որ Արևելքի և Արևմուտքի գոյություն ունեցող ռեժիմների մեծ մասը կրում է «հակաիմպերիալիստական» և «հակակոմունիստական» բնույթ, ապա երկու հիմնական հակադիր համակարգերի միջև հակամարտության հաղթահարումը մեջտեղից վերացրեց պրոկապիտալիստական կամ պրոկոմունիստական կողմնորոշումը /օրենսդրական/ ինչպես զաղափարական, այնպես էլ նյութական ու քաղաքական առումներով: Որոշ ավտորիտար վարչակարգերի անկումը ասենք Սոմալիում, Լիբերիայում, Աֆղանստանում առաջ բերեցին ապահինտեգրացիա և քաղաքացիական պատերազմներ: Իսկ մի շարք այլ երկրներում /Եթովպիա, Նիկարագուա, Ջաիր/ սկսվեցին բուռն ելույթներ և ժողովրդավարական շարժումներ ավտորիտար վարչակարգերի դեմ:

20-րդ դարի 80-ական թվականներին և հատկապես 2-րդ կեսին, արդեն չկապված սառը պատերազմի ավարտման հետ, տեղի ունեցավ ժողովրդավարական լայնամասշտաբ գործընթացներ բոլոր մայրցամաքներում: Բրազիլիան, Արգենտինան, Չիլին ռազմա-ավտորիտար վարչակարգերից վերածվեցին քաղաքացիական, պառլամենտական կառավարման երկրների: Այդ գործընթացը որոշ ժամանակ անց իր մեջ ներգրավեց Կենտրոնական Ամերիկայի երկրները: Դրա վառ ապացույցը այն է, որ Յուգոսլային և Հարավային Ամերիկաների երկրների 34 ղեկավարների /հրավեր չստացավ միայն Կուբայի առաջնորդ Ֆիդել Կաստրոն/ հանդիպման ժամանակ գլխավոր հարցը այդ երկրներում ժողովրդավարական սկզբունքների արմատավորման խնդիրն էր: Ավելորդ չէ նշել, որ բոլոր 34 երկրների ղեկավարները

քաղաքացիական գործիչներ էին և ընտրված էին ժողովրդավարական սկզբունքներով:

Նման գործընթաց սկսվեց նաև ասիական տարածաշրջանի մի շարք երկրներում՝ Ֆիլիպիններում, Տայվանում, Հարավային Կորեայում, Թաիլանդում: 1988 թ. Պակիստանում ընտրական օրենքի հիման վրա ստեղծված կառավարությունը փոխարինեց զինվորական վարչակարգին: Խոշոր նվաճում կարելի է համարել Հարավ Աֆրիկյան Միության հրաժարումը երկար ժամանակ կիրառվող ապարտեիդի քաղաքականությունից:

Ցավոք, ՎՊրիկայի մի շարք երկրներում ժողովրդավարական սկզբունքների կիրառումը ցանկացածից դանդաղ է տեղի ունենում: Բայց ամհնահզոր դիկտատուրական վարչակարգերի անկումը եթովպիայում, Ուգանդայում, Ջաիբում, Ժողովրդավարացման ընթացքը Գանայում, Քենիայում, Բենինում, Ջիմբաբվեում ցույց են տալիս, որ ժողովրդավարացման ալիքը իր մեջ է ներգրավել նաև սև մայրցամաքը:

Պետք է նկատել, որ ժողովրդավարությունը ունի հասունացման տարբեր աստիճաններ: Դա իր արտահայտությունն է գտել ժողովրդավարական հասարակայնության էվոլյուցիայի մեջ՝ սկսած Ֆրանսիական և ամերիկյան 18-րդ դարի վերջերի հեղափոխություններից մինչև մեր օրերը: ԱՄՆ-ի նախագահ Ա. Լինկոլնը տվել է ժողովրդավարության հետևյալ ձևակերպումը. «Ժողովրդի կառավարում, ժողովրդի կողմից ընտրված և ժողովրդի շահերի իրականացում»: 80-90-ական թվականներին տեղի ունեցած սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունները տարբեր արդյունքներ ունեցած տարբեր երկրներում: Այդ փոփոխությունները որոշ եոկրներում դեռևս երաշխիք չէին ավտորիտար վարչակարգերի լիակատար վերացման համար: Սակայն գործընթացի մասշտաբայնությունը, նրա միաժամանակյա զարգացումը այդ երկրներում հաստատեցին այն իրողությունը, որ պատմության մեջ առաջին անգամ ժողովրդավարական դաշտը իր մեջ ներառում է երկրագնդի տարածքի մի զգալի մասը և աշխարհի բնակչության կեսից ավելին: Եվ որ ամենակարևորն էր, տնտեսապես, գիտատեխնիկապես և ռազմական առումով ամենտիզոր շատ երկրներ ևս մուտք էին գործում ժողովրդավարության գործընթացի մեջ: Այս ամենը հնարավորություն էր տալիս եզրահանգելու, որ աշխարհի մասշտաբով տեղի են ունենում սոցիալ-քաղաքական որակական փոփոխություններ:

Հասարակության ժողովրդավարական կառուցվածքի կազմակերպումը չի վերացնում այն հակասությունը, որ գոյություն ունի պետությունների միջև: Ընդհակառակը, այն ավելի է խորացնում արդեն գոյություն ունեցող սուր կոնֆլիկտները: Այսպես, ներ-

կայուն կառավարման պառլամենտական ձևի կայացման ընթացքը Հնդկաստանում ու Պակիստանում, Հունաստանում ու Թուրքիայում չի բացառում նրանց միջև վտանգավոր փոխհարաբերության առաջացումը առաջինների համար Քաշմիրի, երկրորդների համար Կիպրոսի հարցում: Կամ, թեև Ռուսաստանը հսկայական քալ կատարեց դեպի ժողովրդավարություն, այնուհանդերձ դեռևս լիովին չեն լուծված նրա տարածայնությունները ինչպես եվրոպական մի շարք երկրների, այնպես էլ ԱՄՆ-ի հետ դեպի Արևելք ՆԱՏՈ-ի ընդլայնման, Իրաքի զինաթափման և մի շարք այլ հարցերում/ նախկինում նման հիմնահարց գոյություն ունեւ նաև Հարվսլավիայի դեպքում: Այս ամենով հանդերձ պետք է նշել, որ ոչ մի ժողովրդավարական երկիր երբեք չի կռվել մի ուրիշ ժողովրդավարական պետության հետ: Հենց դրան են ճգտում նաև ժողովրդավարության ուղիով ընթացող նաև մյուս երկրները:

Համընդգրկուն /գլոբալ/ մասշտաբով ժողովրդավարության և ավտորիտարիզմի միջև հարաբերությունների որակական փոփոխությունները հիմք են տալիս հայտարարելու, որ ժողովրդավարությունը վերջնական հաղթանակ է տանելու և նշանավորվելու է «պատմության ավարտը» որպես երկու հասարակական-տնտեսական կացութաձևերի /ֆորմացիա/ պայքարի վերջ: Բայց և այնպես, ժողովրդավարության սրընթաց առաջխաղացումը երկու դարերի սահմանագծում /20-21-րդ դարեր/ դեռևս չի նշանակում, թե նա վերջնական հաղթանակ է տարել: Կոմունիստական հասարակարգը որպես սոցիալ-քաղաքական համակարգ թեև ենթարկվել է արմատական փոփոխությունների, բայց և այնպես դեռևս խոր արմատներ ունի Չինաստանում, Հյուսիսային Կորեայում, Վիետնամում, Լաոսում, Կուբայում: Նրա ժառանգության որոշ կողմեր դեռևս զգացվում են Խորհրդային Միության մի շարք հանրապետություններում ու Սերբիայում: Բացառությամբ Հյուսիսային Կորեայի, մյուս բոլոր սոցիալիստական երկրներում հնարավորություններ են ստեղծվում շուկայական էկոնոմիկայի զարգացման համար: Դրանով հանդերձ, այդ երկրները աստիճանաբար ներգրավվում են համաշխարհային տնտեսական համագործակցության մեջ: Իրենց գոյությունը պահպանող որոշ կոմունիստական պետությունների՝ մյուս երկրների հետ հարաբերությունները կարգավորվում են ավելի շատ «խաղաղ գոյակցության», քան «դասակարգային պայքարի» պրակտիկայով: Կոմունիզմի գաղափարական գործունեության հնարավորությունները ավելի նպատակաուղղված են դեպի ներքին հիմնահարցերի լուծմանը: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում տիրապետող է դառնում պրագմատիզմը: Որոշ տնտեսական բարենորոգումները և միջազգային կապերի ընդլայ-

նունը ծնունդ են սոցիալական նոր ուժեր, որոնք պահանջում են համապատասխան քաղաքական ազատությունների ընդարձակում: Սակայն միակուսակցական տիրապետող համակարգը աշխատում է լիովին հակադիր ուղղությամբ: Դրա հետևանքով պարզորոշ է դառնում «թռչեքների» ազդեցությունը, որի շնորհիվ տեղի է ունենում անցում ազատականությունից /լիբերալիզմ/ դեպի ավտորիտարիզմը և հակառակը: Չինաստանում օրինակ, Դրանյ Դեն Սյաո-պինի պրագմատիկ ռեֆորմներն էին, ուսանողական խաղաղ ելույթների ֆոնի ճուշումը Տյանցինյանի հրապարակում զոհերով հանդերձ, ազատականության նոր լիքից դեպի պնդողականի ամրացումը և անցումը նորից դեպի պրագմատիզմ: Սակայն, դեռևս գոյություն ունեն պետություններ, որոնց սոցիալ-տնտեսական վիճակը անխզելիորեն կապված է այդ երկրների առաջնորդների անձնական դիկտատուրայի հետ /Իրաք, Սիրիա, Լիբիա/: Որոշ երկրներում էլ դեռևս իրենց զգացնել են տալիս կառավարման միջնադարյան ձևերը, թեև այդ երկրներում ևս տեղի են ունենում գիտատեխնիկական խոր փոփոխություններ /Սաուդյան Արաբիա, Պարսից ծոցի երկրները, Միջագետքի որոշ երկրներ/: Դրա հետ մեկտեղ, առաջին խմբի մեջ մտնող երկրները անհաշտ հակադրության մեջ են ժողովրդավարության հետ, իսկ երկրորդ խմբի երկրները պատրաստ են համագործակցել նրանց հետ մինչև այն պահը, քանի դեռ նրանք չեն ձգտում խախտել այդ երկրներում հաստատված սոցիալ-քաղաքական ստատուս-քվոն: Ավտորիտար կառույցները, չնայած որոշ փոփոխված ձևերի, ամրապնդվում են նաև հետխորհրդային որոշ պետություններում, ինչպես օրինակ Թուրքմենիայում:

Ավտորիտար վարչակարգերի մեջ հատուկ տեղ են գրավում «իսլամական պետականություն» ունեցող երկրները, որոնք ունեն ընդգծված էքստրեմիստական ուղղվածություն /Իրան, Սուդան, Աֆղանստանը մինչև վերջին ժամանակներս/: Իսլամական էքստրեմիստական շարժումը, որ հայտնի է նաև «իսլամական ֆունդամենտալիզմ» անունով, հաճախ մեծ ազդեցություն է թողնում համաշխարհային քաղաքականության վրա: Որպես շարժում, այն հեղափոխական-դեմոկրատական շարժում է, որը ժխտում է արևմտյան ժողովրդավարությունը որպես հասարակության ապրելակերպ, ընդունում է ահաբեկչությունը և բռնությունը որպես «իսլամական պետականության» դոկտրինայի իրականացման միջոց: Վերջին ժամանակներում այդ շարժումը միծ տարածում է ստացել Մերձավոր Արևելքի երկրներում և այն երկրներում, որտեղ իսլամական բնակչությունը մեծամասնություն է կազմում:

Ի տարբերություն պահպանված կոմունիստական վարչակարգերի /բացառությամբ, Հյուսիսային Կորեայի/, որոնք ուղիներ են փնտրում մերձենալու ժողովրդավարական պետությունների հետ տնտեսական բնագավառում, իսլամական ֆունդամենտալիզմի երկրները գնալով փորձում են ավելի սրել գաղափարական և քաղաքական լարվածությունը: Լինելով դինամիկ, մասսայական, իսլամական քաղաքական էքստրեմիզմը վտանգում է Աաուդյան Արաբիայի, Պակիստանի, Թուրքիայի, Կենտրոնական Ասիայի, Պարսից ծոցի ավազանի երկրների, Միջագետքի որոշ երկրների կայունությունը և նրանց հեռու պահում ժողովրդավարությունից:

զ/ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՊԱՆՄԱՆ ԵՎ
ԱՍՐԱՊՆԴՄԱՆ ՆՈՐ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Աառը պատերազմի քաղաքականության ավարտը համընկավ ամբողջ աշխարհում ռազմական անվտանգության գործոնի դերի ու տեղի արմատական փոփոխության հետ: Այնուհանդերձ տարբեր տարածաշրջաններում գոյություն ունեցող լարվածությունը ցույց է տալիս, որ մարդկությունը դեռևս շատ մեծ գործ ունի անելու համաշխարհային հասարակայնությանը ապառազմականացմանը հասցնելու համար: 20-րդ դարի 80-90-ական թվականների վերջերից նկատվում է ռազմական առճակատման թուլացում, ընդհանուր զինաթափման ակտիվացում: 80-ական թվականների երկրորդ կեսից շատ երկրների կողմից նպատակամղված տեղի է ունենում ռազմական ծախսերի կրճատում: Միջազգային պայմանագրերով և միակողմանի նախաձեռնությամբ տեղի է ունենում հրթիռամիջուկային, սովորական սպառազինության, ինչպես նաև անձնակազմի թվի կրճատում: Ռազմական առճակատման լարվածության թուլացումը նպաստում է զինված ուժերի նշանակալի տարաբաժանմանը ըստ ազգային տերիտորիաների, առաջ է բերում փոխադարձ վստահություն: Ռազմական կոնֆլիկտների սահմանափակման հետ միաժամանակ, սկսված սառը պատերազմից, արդեն 80-ական թվականներին նկատվեց համաշխարհային քաղաքականության, ապառազմականացման տենդենց: Այդ տենդենցի զարգացումը ունի մի քանի հիմնարար պատճառներ: Համաշխարհային համագործակցության ժողովրդավարական սկզբունքների արմատավորումը, ինչպես նաև համաշխարհային էկոնոմիկայի միջազգայնացումը փոքրացնում են պատերազմների առաջացման սոցիալ-տնտեսական հնարավորությունները: Կարևոր գործոն է դառնում սառը պատերազմի ողջ ժամանակաշրջանում տիրապետած միջուկային զենքի նշանակության նսեմացումը:

Միջուկային զենքի ստեղծումը լայն առումով նշանակում էր մեկ կամ մյուս կողմի հաղթանակի հնարավորություն: Մարդկության պատմության այդ շրջանը պատերազմ վարելու գլխավոր պայմանն էր: Դեռևս 1946թ. ամերիկյան գիտնական Բրոուդինը ուշադրություն դարձրեց միջուկային զենքի այդ հատկանիշի վրա և վստահորեն հայտարարեց, որ ապագայում այդ զենքի միակ խնդիրը և ֆունկցիան պետք է դառնա պատերազմները արգելելու հանգամանք: Որոշ ժամանակ անց այդ ճշմարտությունը հաստատեց նաև Ա.Սախարովը: Սառը պատերազմի ողջ ընթացքում և՛ ԱՄՆ-ը, և՛ ԽՍՀՄ-ը փորձում էին գտնել միջուկային զենք ստեղծաց հեղափոխական իրականությունից դուրս գալու ուղին: Երկու կողմերն էլ ձեռք առան մի շարք ակտիվ միջոցներ՝ հաղթահարելու համար միջուկային սպառազինության շըր- ջապտույտը, արագացնելու և կատարելագործելու հրթիռա-ջրածնային պոտենցիալը, նրա կիրառման ստրատեգիան: Եվ վերջապես, և՛ մեկը, և՛ մյուսը շատ ջանքեր ու միջոցներ ներդրեցին նաև հակահրթիռային համակարգեր ստեղծելու համար: 50 տարի անց, ստեղծելով մոտ 25 հազար ստրատեգիական միջուկային մարտագլխիկներ, միջուկային տերությունները եկան անխուսափելի եզրակացության այն մասին, որ ատոմա-ջրածնային զենքի կիրառումը նշանակում է ոչ միայն թշնամու ոչնչացում, այլ նաև ինքնասպանություն: Ավելին, միջուկային զենքի էսկալացիայի հեռանկարը կտրուկ սահմանափակեց հակադիր կողմերի հնարավորությունները նաև սովորական զենքի կիրառման առումով: Միջուկային զենքը սառը պատերազմը դարձրեց «ստիպողական խաղաղության» տարատեսակ հզոր տերությունների հարաբերությունների մեջ:

Սառը պատերազմի տարիներին միջուկային առնակատման փորձը, ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի հրթիռա-միջուկային արսենալի ռադիկալ կրճատումը OCB-1 և OCB-2 պայմանագրերի հիման վրա, Ղազախստանի, Բելոռուսի և Ուկրաինայի հրաժարումը /ԽՍՀՄ-ի լուծարումից հետո/ միջուկային զենքից, ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի սկզբունքային համաձայնությունը բոլոր տեսակի մարտագլխիկների և սովորական զենքի ավելի արագ կրճատման մասին, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի զսպվածությունը միջուկային զենքի պոտենցիալի այլևս չընդարձակելու գործում հանուն ազգային շահերի, թույլ են տալիս համոզվելու, որ առաջատար տերությունները միջուկային զենքի անհեռանկարային լինելու պատճառով այլևս չեն փորձում արդյունավետ ազդեցության հասնել համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Թեև այսօր դժվար է պատկերացնել այնպիսի իրադրություն, երբ որևէ պետություն կարող է կիրառել միջուկային զենք որպես

ծայրահեղ միջոց կամ որպես սխալ գործունեության արդյունք: Բացի դրանից, միջուկային և մասսայական ոչնչացման մյուս զենքերի պահպանումը նույնիսկ դրանց անընդհատ կրճատման պայմաններում, բարձրացնում է հզոր տերությունների «նեգատիվ նշանակությունը» համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Օրինակ, միջուկային զենքի համեմատական պահպանման դեպքում /հաշվի չառած հանգամանքները/ Խորհրդային Միության նախկին տերիտորիայի առաջացած պետությունների, այդ թվում և Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ աճել է համաշխարհային հասարակայնության ուշադրությունը:

Հիամընդհանուր միջուկային զինաթափման ճանապարհին կանգնած են մի շարք հիմնարար պատճառներ: Միջուկային զենքից լիովին հրաժարումը նշանակում է նրա հիմնական ֆունկցիայի վերացում՝ պատերազմի, այդ թվում և սովորական զենքի գործադրմամբ, սանձափարում: Բացի դրանից, մի շարք հզոր տերություններ /օրինակ Ռուսաստանը կամ Չինաստանը/, կարող են միջուկային զենքի առկայությունը դիտել որպես սովորական զենքի պակասի կոմպենսացում: Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեպքում միջուկային զենքի առկայությունը նշանակում է, որ նրանք ևս մտնում են մեծ տերությունների կազմի մեջ: Եվ վերջապես, այն փաստը որ նույնիսկ միջուկային զենքի ամենափոքր պոտենցիալն անգամ կարող է ծառայել որպես միջուկային մեծ պատերազմի արգելակման միջոց, սեփականացրել են այնպիսի երկրներ, որոնք մինչև այժմ էլ պատերազմական դրության մեջ են հարևանների հետ: Դրանք են Իսրայելը, Չնդկաստանը, Պակիստանը:

Հնդկաստանի և Պակիստանի կողմից 1988թ. իրագործած միջուկային զենքի փորձարկումները ամրապնդեցին այդ երկրների միջև եղած երկարատև առճակատման վերացման ուղղությամբ ձեռք առնված քայլերը, որոշ չափով մեղմացավ վտանգներով լի իրավիճակը: Շատերը հետևեցին և առաջիկայում էլ կտրող են հետևել Դելիի և Իսլամաբադի օրինակին: Այդ դեպքում աշխարհի թե՛ կետերում հնարավոր կլինի խուսափել ավելի անկանխատեսելի հետևանքներից: Ստացվում է, որ միջուկային զենքի առկայությունը որոշ դեպքերում լինելով դոմինանտ, կարող է ունենալ նաև զսպիչ հնարավորություն: Սակայն դա չի նշանակում, որ մարդկությունը կարող է թույլ չտալ այդ զենքի արտադրությունը ամենուրեք: Խնդիրը նրա իսպառ վերացումն է և այն խաղաղ նպատակներով օգտագործելը: Որոշ բռնապետական վարչակարգեր, հաշվի առնելով ֆուլկլենդյան /Մալվինյան/ կղզիների, Պարսից ծոցի և Բալկանյան պատերազմների արդյունքներն ու փորձը, ոչ

միայն հասկացան ռազմական առճակատման անհեռանկարայնությունը առաջատար պետությունների հետ, այլև ձգտում են նրանց հետ հարաբերությունները կառուցել փոխգիշման և փոխշահավետ համագործակցության սկզբունքներով: Դեպքերը ցույց տվեցին, որ մեծ տերությունները առավելություններ ունեն ոչ միայն միջուկային զենքի, այլ սովորական զենքի բնագավառում: Իսկ իրադարձությունների կրկնությունը երաշխիք կարող է դառնալ հենց սովորական զենքի ավելացման համար:

Այսպիսով, միջուկային զենքի ազդեցության սֆերայում առաջին պլան են մղվում երկու կարևորագույն խնդիրներ:

1. Միջուկային և մասսայական ոչնչացման /սովորական/ զենքի համակարգի ամրապնդում:

2. Ֆունկցիոնալ պարամետրերի որոշակիություն և միջուկային զենքի պոտենցիալի բավարար չափերի ապահովում միջուկային պետությունների կողմից:

Վարչակարգերի պահպանման և ամրապնդման գործում հավասարականության պահպանման դասական օրինակ է ծառայել ԽՍՀՄ-ի և Ռուսաստանի Դաշնության կողմից ստրատեգիական զենքի անընդհատ կրճատումը: Ավելի հեռանկարային խնդիր է հանդիսանում այն ուղիների ու միջոցների ձեռքբերումը, որոնք վերջնականապես աշխարհը կփրկեն միջուկային զենքից և պայմաններ կստեղծեն համաշխարհային նոր քաղաքականություն մշակելու համար:

Մյուս կարևոր հիմնահարցը տեղային կոնֆլիկտների վերացումն է, որը դարձել է հարաբերությունների զարգացման նոր ֆենոմեն: Սառը պատերազմի ավարտը ուղեկցվում էր տեղային բնույթի կոնֆլիկտների ակտիվացմամբ: Այդ կոնֆլիկտներից շատերը կրում էին ներպետական բնույթ, առաջացել էին ազգային հողի, վրա: Առաջ եկած հակասությունները կապված էին սեպարատիզմի, իշխանության զավթման կամ տերիտորիալ նվաճման հետ մեկ պետության տարածքի շրջանակներում: Դետաբար նրանք չէին կարող կրել միջազգային բնույթ: Կոնֆլիկտների մի մասը Խորհրդային Միության փլուզման արդյունք էր: Աֆրիկայում առաջացած կոնֆլիկտները արդյունք էին պետականության թուլացման և տնտեսական զարգացման հետամնացության: Երրորդ կատեգորիայի կոնֆլիկտները կապված են Մերձավոր Արևելքի, Շրի Լանկայի /Ցեյլոն/, Աֆղանստանի, Քաշմիրի շուրջը տեղի ունեցող երկարատև, արդեն տրադիցիոն դարձած հակասությունների հետ, որոնք շարունակվեցին մինչև սառը պատերազմի ավարտը, ապա նորից բորբոքվեցին ու որոշ

տեղերում շարունակվում են մաս այսօր: նույնը կարելի է ասել մաս կամբողջալի մասին:

Տեղական բնույթի կոնֆլիկտների ամբողջ դինամիկան 20-րդ դարի 80-90-ական թվականներին աճեց ամբողջ սրությամբ: Գիշտ է, հետագայում հնարավոր դարձավ շատ տեղերում որոշ պարզություն մտցնել այդ իրադարձությունների մեջ և մեղմել իրավիճակը: Դա առաջին հերթին վերաբերվում է Լեռնային Ղարաբաղին, Հարավային Օսեթիային, Մերձդնեստրին, Չեչնիային, Աբխազիային, Բոսնիային և Հերցեգովինային, Ալբանիային և վերջապես Տաջիկստանին: Մասնակիորեն դա բացատրվում է կոնֆլիկտների մասնակիցների համոզմամբ այն բանում, որ գնալով ավելի անհեռանկարային է դառնում ռազմական ճանապարհով հարցի լուծումը: Կոնֆլիկտների հաղթահարման ճանապարհին կարևոր դեր է կատարում մաս դրսի աշխարհի ազդեցությունը և միջամտությունը: Այդպես եղավ Բոսնիայում և Հերցեգովինայում, Մերձդնեստրում, որոնց վրա իրենց բարերար ազդեցությունը թողեցին միջազգային խաղաղարար կազմակերպությունները՝ ՄԱԿ-ը, ԱՊՀ-ն, ԵԱՀԿ-ն և ուրիշներ: Գիշտ է, որոշ դեպքերում, ասենք օրինակ Աֆղանստանում, Սոմալիում, սկզբում նման ջանքերը չտվեցին սպասվող արդյունքներ, բայց խաղաղեցման առաքելությունը շարունակվեց և այժմ էլ շատ տեղերում այն շարունակվում է: Առայժմ արդյունքները զովացուցիչ չեն Մերձավոր Արևելքում և Աֆրիկայի հարավում, որտեղ դեռևս շարունակվում են կոնֆլիկտները և տիրում է անկայունություն: Բայց և այնպես, ընդհանուր առմամբ գնալով փոփոխության է ենթարկվում տեղական զինված ընդհարումների պատկերը: 1989 թ. աշխարհում տեղի էր ունենում 36 խոշոր զինված ընդհարում 32 տարբեր շրջաններում, իսկ 1995 թ. դրանց թիվը իջավ 30-ի 25 շրջաններում: Դրանցից շատերը, օրինակ թուսսի և խուսուլ ցեղերի փոխադարձ սպանող Արևելյան ՄՓրիկայում, ձեռք բերեցին ցեղասպանությանը հատուկ հատկանիշներ: Չարմանալին այն է, որ առաջներում պատերազմների ավարտից հետո համաշխարհային հասարակությունը համոզվում էր, որ քաղաքականության մեջ սկսվում է անկոնֆլիկտային ժամանակաշրջան: Բայց համեմատած «հին» ընդհարումների հետ, «նոր» ընդհարումները, որ տեղի էին ունենում սառը պատերազմի ավարտից հետո Ասիայում, Աֆրիկա յում, Կենտրոնական Ամերիկայում, Մերձավոր և Միջին Արևելքում, թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ փաստորեն իրականացվում է ձգձգվող ցեղասպանություն: Այն փաստորեն իր շրջանակների մեջ առավ մաս Բալկանյան թերակղզին:

Այսօր ավելի մեծ նշանակություն են ձեռք բերում այն զինված միջամտությունները, «օպերացիաները», որոնք իրագործվում են արևմտյան առաջատար պետությունների և ԱՄՆ-ի կողմից այն երկրների գործերին, որոնք խախտում են միջազգային իրավունքը, ժողովրդավարական կամ հումանիստական նորմերը: Դրա տիպիկ օրինակ կարող են ծառայել գործողությունները Իրաքի դեմ՝ սկսած Պարսից ծոցի ճգնաժամից /Քուվեյթի հետ կապված/ մինչև մեր օրերը, ներքին ընդհարումների հաղթահարմանը նվիրված միջոցառումները Բոսնիայում, Կոսովոյում, Աֆղանստանում, օրինական իշխանությունների վերականգնումը Հայիթիում և Աոմալիում: Դրանք իրագործվել են ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի սանկցիայով: Հատուկ տեղ է զբաղում նաև ՆԱՏՕ-ի կողմից միակողմանի կազմակերպված խոշորամասշտաբ օպերացիան Հարավսլավիայի դեմ՝ առանց ՄԱԿ-ի համաձայնության: Իհրականացված գործողությունը անմիջականորեն առնչվում էր Կոսովոյի ալբանացիների իրավունքների պաշտպանության խնդրին: Այդ օպերացիան սակայն հարցականի տակ դրեց քաղաքական իրավունքի շատ նորմերի իրականացումը, որոնք հաստատված են ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ:

Սպառազինության համընդգրկուն կրճատումը հստակորեն ընդգրկում է առաջատար ռազմական տերությունների և մնացած աշխարհի միջև եղած որակական տարբերությունները զինվածության մեջ: Ֆոլկլենդյան /Մալվինյան/ կղզիների շուրջը ծագած զինված ընդհարումը Մեծ Բրիտանիայի և Արգենտինային միջև սառը պատերազմի ավարտական փուլում, պատերազմը Պարսից ծոցի շրջանում և ռազմական օպերացիան Սերբիայում ու Բոսնիայում պարզորոշ ցույց տվեցին այդ տարբերությունը հզոր և թույլ երկրների միջև: Արտահայտվելով սառը պատերազմի կատեգորիայով ռազմական ուժերի հավասարակշռությունը Հյուսիսի և Հարավի միջր գնալով փոխվում է Հյուսիսի օգտին: Անկասկած, այդ ֆոնի վրա ավելի է մաեծանում ԱՄՆ-ի նյութական հնարավորությունները և նրա ազդեցությունը աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում զարգացող իրադարձությունների վրա: Ֆինանսական հզոր միջոցները, զինվածության բարձր աստիճանը, զորքերի արագ տեղաշարժման հնարավորությունները աշխարհի ցանկացած ծայրամասում, ներկայությունը համաշխարհային օվկիանոսում, այդ բոլորը ԱՄՆ-ին դարձրել է միակ հզոր տերությունը ռազմական առումով: ԽՍՀՄ-ի կործանման հետևանքով նրա նախկին տերիտորիայում ծայր առած երկարատև տնտեսական ճգնաժամը, զինված ուժերի և ռազմաարդյունաբերական կոպլեքսի տարաբաժանումը, էկոնոմիկայի դանդաղ ընթացող ռեֆորմացիան, կայուն և

վատահեղի դաշնակիցների բացակայությունը սահմանափակում են Ռուսաստանի Դաշնության ռազմական հնարավորությունները ինչպես եվրոպական տարածաշրջանում, այնպես էլ աշխարհի մյուս շրջաններում: Զինաստանի տնտեսական և քաղաքական երկարատև մոդեռնացումը, զինված ուժերում սկսված բարեփոխությունները հույս են ներշնչում ենթադրելու, որ Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում նրա ռազմական հզորության աճի հեռանկարը լավատեսական է: Որոշ եվրոպական երկրներ ևս ձգտում են ավելի ակտիվ դեր կատարել ՆԱՏՕ-ի ռազմական կառույցներում: Դա հաջողվեց հատկապես Պարսից ծոցի պատերազմի ժամանակ, Աֆրիկայի որոշ շրջաններում և Բալկաններում տեղի ունեցած իրադարձություններում: Բայց դա դեռևս քիչ է, իսկ արդյունքները ոչ այնքան զովացուցիչ: Եվ այդ ամենը միայն այն պատճառով, որ ՆԱՏՕ-ում ռազմական առումով մեծ ազդեցություն ունի ԱՄՆ-ը: ՆԱՏՕ-ի ամրամ մյուս բոլոր երկրները տարբեր պատճառներով կարող են հույսը դնել միայն տեղական բնույթի հարցերի լուծման գործում իրենց մասնակցության վրա, եթե դա հատկապես վերաբերվում է ռազմական պոտենցիալի հզորության ցուցաբերմանը: Մյուս բոլոր դեպքերում նրանք խոշոր գործոնի դեր չեն կարող խաղալ:

Համընդգրկում /գլոբալ/ ռազմական անվտանգության պահպանման նոր իրադրությունը պահանջում է պատերազմի, որպես նպատակների հասնելու միջոցի, բացառում: Շատ խնդիրներ լուծելու համար առաջանում են նոր ձևեր: Դրանցից են նաև «Հումանիտար նպատակներով» օպերացիաների կազմակերպումը, սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական և ռազմական բնագավառներում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները: Դրանք բոլորը միասին մեծ դեր են խաղում միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի վերջնական ձևավորման վրա:

դ/ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՍՄՈՊՈԼԻՏԻԶԱՑԻԱՆ

Միջազգային հարաբերությունների տրադիցիոն վեստֆալյան համակարգի փոփոխությունը շոշափում է համաշխարհային քաղաքականության ողջ բովանդակությունը, ինչպես և նրա մեջ մտնող սուբյեկտների շրջանակները: Եթե երեք ու կես դարերի ընթացքում խոշոր տերությունները եղել են տիրապետող միջազգային հարաբերություններում, իսկ համաշխարհային քաղաքականությունը հիմնականում սահմանափակվում էր միայն միջպետական քաղաքականությամբ, ապա վերջին տարիներին նրանց սկսել են նեղել տրանսազգային միությունները, միջազ-

գային մասնավոր Ֆինանսական ինստիտուտները, ոչ կառավարական հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, որոնք չունեն որոշակի ազդեցություն և շատ բաներում կոսմոպոլիտ են:

Այսօր միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություն համարվող «Գրինպիսը» արդյունավետորեն կատարում է համընդգրկուն /գլոբալ/ բնապահպանական /էկոլոգիական/ ուստիկանության դեր և հաճախ ինքն է որոշում այն չափանիշները այն բնագավառներում, որոնք ընդունելի են դառնում պետությունների մեծ մասի կողմից: Հասարակական «Միջազգային ամնիստիա» կազմակերպությունը որոշակի ավելի մեծ դեր ունի մարդու իրավունքների պաշտպանության գործում, քան ՄԱԿ-ի միջպետական կենտրոնը: ԱԻ-ԵՆ-ԵՆ հիռուստատեսային միավորումը իր հաղորդումներում հրաժարվել է «օտարիկրյա» տերմինից, քանի որ նրա համար «հայրենիք» են հանդիսանում աշխարհի երկրների մի մասը: Նշանակալիորեն ընդարձակվում և աճում է համաշխարհային եկեղեցիների և կրոնական միավորումների հեղինակությունը: Ավելի մեծ թվով մարդիկ, որ ծնվել են մի ուրիշ երկրում, բայց ունեն այլ երկրի քաղաքացիություն, աշխատում և ապրում են մի երրորդ երկրում: Մարդկանց համար ավելի հեշտ է դարձել հաղորդակցվել ինտերնետ ծառայությունների միջոցով այլ երկրներում, նույնիսկ հեռավոր մայրցամաքներում ապրող իրենց բարեկամների, հարազատների, ընկերների հետ, քան կողք-կողքի ապրող հարևանի հետ: Կոսմոպոլիտիզացիան իր մեջ է ներառել նաև մարդկանց բացասական կազմակերպություններին: Ահաբեկչությունը դարձել է միջազգային, հանցագործությունների, թմրամոլության ոլորտների մեջ ընդգրկվում են տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, որոնք հայրենիք չեն ճանաչում: Ցավոք, նման կազմակերպությունների ազդեցությունը գնալով աճում է:

Այս ամենը տատանում և վերջնական քայքայման է հասցնում Վեստֆալյան համակարգի ամենակարևորագույն հիմքերից մեկը՝ անկախության սկզբունքը, ամեն մի պետության իրավունքը՝ հանդես գալու ազգային սահմանների մեջ և միջազգային գործերում ներկայանալու որպես որոշակի ազգի ներկայացուցիչ: Անկախության մի քանի սկզբունքային կողմերի կամավոր հանձնումը միջպետական ինստիտուտներին տարածաշրջանային ինտեգրացիոն պրոցեսում կամ այնպիսի միջազգային կազմակերպություններին, ինչպիսիք են օրինակ ԵԱՀԿ-ի Եվրոպական խորհուրդը, Եվրոմիությունը և այլն, վերջին

տարիներին գնալով ընդունում է մեծ մասշտաբներ, դիֆուզիայի ենթարկվում նախկին դանդաղ պրոցեսը:

Այժմ տարածված է այն տեսակետը, որի համաձայն համաշխարհային հասարակայնությունը գնալով ավելի մեծ դեր է խաղում միջազգային քաղաքականության մեջ և ձգտում է հասնել Աշխարհի Միացյալ Նահանգների ձևավորմանը, դրա մեջ տեսնելով իր հետագա զարգացման և գոյության հեռանկարը: Կամ, ժամանակակից լեզվով արտահայտված մենք մոտենում ենք մի համակարգի, որը հիմնված պետք է լինի միայն խաղանք զարգացման և ժողովրդավարության սկզբունքների վրա: Իհարկե, սա որոշ առումով Ֆանտաստիկ ենթադրություն է: Սակայն, միաժամանակ իրականացվող: Նման գործոնի դեր կարող է կատարել եվրոմիությունը: Ինչպես նշում է Չեխիայի նախագահ /արդեն նախկին/ Վ.Յավելը, նոր բարոյականության փնտրտուքի մեջ հարկավոր է վերածնել «բնական, յուրահատուկ և անկրկնելի զգացում աշխարհի, տարական ճշմարտության մասին, ձեռք բերել ունակություն՝ հասկանալու իրերը այնպես, ինչպես որ նրանք կան, հասնեք բարձր պատասխանատվության, ազնվության և հավատի, կատարել այնպիսի գործողություններ, որոնք չեն հավակնում դառնալու փրկության ունիվերսալ բանալի»: Բարոյական վերածննդի խնդիրները դրված են օրակարգի առաջին տեղում համաշխարհային եկեղեցիների, մի շարք առաջատար պետությունների քաղաքականության մեջ: Մեծ նշանակություն է ձեռք բերում նաև ազգային նոր շահերի առաջնաշունչը, որոնք պետք է համապատասխանեն համամարդկային առանձնահատուկ արժեքներին, գործընթացներին, որոնք տեղի են ունենում հետկոմունիստական բոլոր երկրներում: Այն կարծիքը, թե 21-րդ դարում այս կամ այն երկրի հնարավորությունը՝ ապահովելու իր հասարակության հոգևոր և նյութական ծաղկումը առանց մյուսների աջակցության՝ լիովին սխալ է և կնսեմացնի նրա դերը և տեղը համաշխարհային հասարակայնության մեջ:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը կարելի է ասել որ միասնական համաշխարհային հասարակայնության ձևավորման գործընթացը, ժողովրդավարացման համընդգրկուն /գլոբալ/ ալիքը, միջազգային տնտեսության նոր զարգացումները, ուժի կիրառման վեկտորները, ոչ կառավարական սուբյեկտների հանդես գալը համաշխարհային քաղաքականության մեջ, հոգևոր ոլորտի ինտեգրացումը /մարդկային կենսագործունեություն/ հիմք են տալիս ենթադրելու միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի ձևավորման մասին, որը իր ձևերով ու սկզբունքներով տարբերվում է ոչ միայն սառը պատերազմի ժամանակաշրջանից, այլ նաև տրադիցիան

վեստֆալյան . համակարգից: Դատելով ամեն ինչից, պարզվում է, որ ոչ թե սառը պատերազմի ավարտն է ծնել նոր տենդեցներ համաշխարհային քաղաքականության մեջ, այլ այդ ավարտը միայն արագացրել է գործընթացը: Ավելի շուտ, հենց նոր գործընթացները քաղաքականության, էկոնոմիկայի, անվտանգության պահպանման և հոգևոր բնագավառներում, որոնք ծնվել են սառը պատերազմի տարիներին, կործանեցին միջազգային հարաբերությունների նախկին համակարգը և հիմք դրեցին որակտպես տարբեր նոր համակարգի ձևավորմանը:

Այսօր համուշխարհային քաղաքականության մեջ դեռևս պահպանվում են հին և տրադիցիոն հակամարտություններ: Ազգայնականությունը պայքարում է ինտերնացիոնալիզմի դեմ, աշխարհաքաղաքականությունը համընդգրկուն /գլոբալ/ ունիվերսալիզմի դեմ: Տրանսֆորմացիայի են ենթարկվում հիմնարար բազմաթիվ հասկացություններ, ինչպիսիք են «ուժը», «ազդեցությունները», «ազգային շահերը»: Ընդարձակվում են միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների շրջանակները, Փոխվում են նրանց վարքականոնները: Միջազգային հարաբերությունների նոր բովանդակությունը պահանջում է կազմակերպական նոր ձևեր: Կարևոր հանգամանք է դառնում ազգային և համընդգրկուն գործոնների հարաբերակցությունը, պետության տեղն ու դերը համաշխարհային հասարակայնության մեջ: Կարևոր է հաշվի առնել նաև այնպիսի տրադիցիոնի կատեգորիաներ, ինչպիսիք են աշխարհաքաղաքականությունը, նացիոնալիզմը, ուժը, ազգային շահերը նոր տրանսնացիոնալ գործընթացների և վարչակարգերի հետ միաժամանակ: Պետությունը, ճիշտ կառուցելով իր վարքագիծը միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգում կարող է արդյունավետորեն զարգանալ վերընթաց գծով: Իսկ նրանք, որոնք շարունակելու են գործել տրադիցիոն կանոններով, համարձակվում են լինել միջազգային առաջընթացի պոչում:

Գ Լ ՈՒ Խ II

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

ա/ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՆՑԱԾ ՈՒՂԻՆ

Դիվանագիտությունը ծագել է պետությունների առաջացման հետ միաժամանակ: Այն պաշտոնական գործունեություն է, որ վարում են բոլոր պետություններն ու նրանց ղեկավար մարմինները արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Գրականության մեջ դիվանագիտությունը բնութագրվում է որպես գիտություն արտաքին հարաբերությունների մասին: Այն ծագել է հունական «դիպլոմատիա» /երկտակ ծաված գրություն, փաստաթուղթ/ տերմինից: Դիվանագիտության ընդհանուր ղեկավարը պետության ղլուխն է /միապետ, նախագահ, վարչիպետ և այլն/, ներկայացուցչական մարմինն ու կառավարությունը, իսկ իրագործողը արտաքին գործերի նախարարությունը և նրա անմիջական ներկայացուցիչը հանդիսացող արտակարգ և լիազոր դեսպանը, դեսպանորդը, ժամանակավոր հավատարմատարը, հյուպատոսությունը, առևտրական և այլ կարգի ներկայացուցչությունները, ժամանակավոր առաքելությունները և այլն: Դիվանագիտական գործունեությունը իրականացվում է միջազգային դիվանագիտական իրավունքի միջոցով: Դիվանագիտական ներկայացուցչությունները օգտվում են անձեռնամխելիության իրավունքից, որի սկզբունքները մշակվել են 1961 թ. Վիեննայի կոնվենցիայով: Անձեռնամխելիության իրավունքը իր մեջ ներառում է անձնական, բնակարանային, դատական, վարչական, հարկային և այլ կարգի արտոնություններ: Անձեռնամխելիության իրավունքից օգտվում են նաև դեսպանությունների հի առաքելությունների ներկայացուցիչների աշխատակիցները, ՄԱԿ-ին առընթեր հի միջազգային այլ կազմակերպությունների աշխատակիցները: Իսկ տվյալ պետության օրենքները խախտելու, լրտեսության և այլ հակաօրինական գործունեության դեպքում անձը դառնում է պերսոնա նոն Գրան /անցանկալի անձ/:

Դեսպանական իրավունքի սկզբունքները մշակվել են 1815 թ. Վիեննայի և 1818 թ. Ախենի կոնգրեսների արձանագրություններով և 1928 թ. Հավանայի ռեզիոնալ կոնվենցիայով: Դեսպանական իրավունքի զարգացմանը նպաստել են նաև տվյալ երկրի սովորությունները, տեղական օրենքները:

Արտաքին քաղաքականության իրականացման նպատակով դիվանագիտությունը տարբեր միջոցներով ներգործում է մյուս պետությունների, նրանց քաղաքական գործիչների, ազդեցիկ

ուժերի վրա, իր լուծման Ներդրում միջազգային իրադրության կարգավորման գործում: Որքան խելացի է դիվանագիտությունը, այնքան մեծ հաջողությունների է հասնում պետությունը իր արտաքին քաղաքականության մեջ:

Դիվանագիտական գործունեությունը բազմազան է՝ կոնֆերանս, խորհրդակցություն, գրագրություն, միջազգային պայմանագրերի նախապատրաստում, երկկողմ և բազմակողմ բանակցություններ: Ինչպիսին պետության սոցիալական և քաղաքական կառուցվածքն է, այնպիսին էլ նրա արտաքին քաղաքականությունն է: Փոփոխության է ենթարկվում պետության կառուցվածքը, փոփոխություններ է կրում նաև նրա արտաքին քաղաքականությունը:

Պետությունը իր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին և արտաքին գործերի մինիստրության աշխատակիցներին շնորհում է դիվանագիտական աստիճաններ: Մինչև 1815 թ. Վիեննայի կոնգրեսը դիվանագիտական աստիճանների միասնական համակարգ գոյություն չուներ: Եվ միայն Վիեննայի կոնգրեսը սասանեց դիվանագիտական աստիճանների հետևյալ կառուցվածքի՝ դեսպան /պապական լեզու, նունցիա/, դեսպանորդ /պապական ինտերնունցիա/, գործերի ժամանակավոր հավատարմատար: 1818 թ. Ախենի կոնգրեսի արձանագրությամբ սահմանվեց նաև չորրորդ աստիճանը՝ մինիստր-ռեզիդենտ, որը ներկայումս վերացված է: ԽՍՀՄ-ում 1941 թ. մայիսի 9-ից մտցվեց, դեսպանական աստիճանների հետևյալ համակարգը /1943 թ. մայիսի 28-ին այն հաստատվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի կողմից/, որը փաստորեն ընդունվում է նաև մյուս պետությունների կողմից: Աստիճանակարգը ունի ճետկալ պատկերը՝

1. Արտակարգ և լիազոր դեսպան,
2. Առաջին դասի արտակարգ և լիազոր դեսպանորդ,
3. Երկրորդ դասի լիազոր և արտակարգ դեսպանորդ,
4. Առաջին դասի խորհրդական,
5. Երկրորդ դասի խորհրդական,
6. Առաջին դասի առաջին քարտուղար,
7. Երկրորդ դասի առաջին քարտուղար,
8. Առաջին դասի երկրորդ քարտուղար,
9. Երկրորդ դասի երկրորդ քարտուղար
10. Երրորդ քարտուղար,
11. Կցորդներ տարբեր ծառայությունների գծով:

Դեսպանությունների, տարբեր կարգի ներկայացուցչությունների միջև հաբաբերությունների ձևեր են հայտագիրը, հուշագրերը, հուշաթերթիկը, որոնց միջոցով հաղորդվում են բոլորները, առարկությունները: Դրանք կարող են ունենալ նաև զուտ

տեղեկատվական բնույթ, որը հիմնականում հաղորդվում է բանավոր ձևով՝ զրույցների ժամանակ: Օրինակ, այս կամ այն երկրի ներկայացուցիչը բանավոր զրույցի ժամանակ հուշագիր կարող է հանձնել այն մասին, որ իր երկրի ղեկավարը հրավիրում է տվյալ երկրի ղեկավարին իր երկիր բանակցությունների այս կամ այն հարցի շուրջը կամ որպես անձնական հյուր: Օգտագործվում է նաև պաշտոնական նամակը, որն ունի անձնական հայտագրի բնույթ:

Դիվանագիտական ներկայացուցչությունը կամ դիվանագիտական կորպուսը իր մեջ ներառում է ներկայացուցչության բոլոր անդամներին՝ խորհրդականներ, քարտուղարներ, կցորդներ, առևտրական ներկայացուցիչներ, անձնակազմի աշխատողներ, ընտանիքների անդամներ: Դիվանագիտական կորպուսը միջազգային իրավունքի ինստիտուտ չէ, իրավաբանական անձի իրավունք չունի: Նրա խնդիրն է կազմակերպել հանդիսավոր արտոլություններ /շնորհավորանքներ, ցավակցություններ և այլն/:

Դիվանագիտական հարաբերությունների դադարեցումը կարող է իրականանալ մեկ կամ մյուս կողմի ցանկությամբ, որպես բողոքի ձև: Բայց դրանք հիմնականում խզվում են երկու երկրների միջև սկսված պատերազմների, երկրի սուվերենության և անկախության ոտնահարման, թշնամական քարոզչության, խտական քաղաքականության և դիվանագիտական ներկայացուցիչների սպանությունների, միջազգային իրավունքի ուրիշ սկզբունքների խախտման և այլ դեպքերում:

Դեսպանը օժտված է լայն իրավունքներով: Նա իր պետության գլխավոր ներկայացուցիչն է ուրիշ երկրում և իրավունք ունի վարելու բազմատեսակ բանակցություններ տվյալ հրկրի հետ իր երկրի կառավարության լիազորությամբ:

Ինչպես նշվեց վերևում, դիվանագիտությունը ձևավորվել է պետության և միջազգային հարաբերությունների առաջացման հետ միաժամանակ: Բաբելոնը, Ասորեստանը, Խեթական թագավորությունը, Ուրարտուն, Եգիպտոսը, Չինաստանը, Հնդկաստանը և այլն զարգացած դիվանագիտություն ունեցող առաջին ստրկատիրական պետություններն էին: Դիվանագիտությունը հիմնականում ծառայում էր այդ պետությունների զավթողական քաղաքականությանը և ռազմական դաշինքների ստեղծմանը: Դասական դիվանագիտությունը զարգացման բարձր աստիճանի հասավ հատկապես Հին Հունաստանում և Հռոմեական կայսրությունում: Նրանց դիվանագիտությունը լինելով ռազմա-քաղաքական ապարատի Հավելուկը, անմիջականորեն ծառայում էր զավթողական քաղաքականությանն ու համաշխարհային տիրապետության

ստեղծմանը /Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Հռոմեական կայսրություն/։ Հատկապես Հռոմեական դիվանագիտությունը առանց ավելորդ ձևականությունների փորձում էր իր կամքը թելադրել մյուս ժողովուրդներին, կազմակերպում և ընթացք էր տալիս ահաբեկչությանը, իրականացնում էր պետական Հեղաշրջումներ ենթակա և ոչ ենթակա երկրներում, հրահրում Հակաիշխանական ապստամբություններ։

Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, երբ տիրապետող էր բնատնտեսությունը և մասնատվածությունը, առաջին պլան մղվեց այսպես կոչված «մասնավոր դիվանագիտությունը», այսինքն այնպիսի դիվանագիտություն, որն իրականացնում էին առանձին ֆեոդալական իշխաններ։ Դիվանագիտության նպատակը այդ շրջանում դարձավ հարկադրական կամ պաշտպանական դաշինքների ստեղծումը, կամ եղածների ոչնչացումը։ Այդ ժամանակաշրջանում, երբ պետությունների տնտեսական կապերը պատահական էին, իսկ քաղաքական վիճակը անկայուն, պրոֆեսիոնալ դիվանագիտություն գոյություն չուներ։ Ֆեոդալիզմի շրջանում առավել զարգացում ապրեց բյուզանդական դիվանագիտությունը։ Նրա փորձը, ճևերը, մեթոդներն ու սովորույթները ընդօրինակեցին Ֆրանսիան, Արաբական խալիֆայությունը, Կիևյան Ռուսիան և այլ պետություններ։ Եկեղեցու դերի աճին զուգընթաց առանձնահատուկ հեղինակություն էր վայելում վատիկանի պապական դիվանագիտությունը։ Յուրահատուկ դիվանագիտություն ունեին միջնադարում Վենետիկի, ճենովայի, Ֆլորենցիայի և իտալական մյուս քաղաք-պետությունները /հանրապետություններ/։ Դա պայմանավորված էր նրանով, որ լինելով խոշոր ծովային, իսկ ապա նաև օվկիանոսային նավահանգիստներ, նրանք ծավալում էին հզոր առևտրական գործունեություն։ Հենց այս քաղաքներում էին ձևավորում նոր հասարակական հարաբերությունները։ Նրանք ունեին կառավարման նոր համակարգեր, որոնց մի մասն էլ կազմում էին հյուպատոսական ծառայությունները։ Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում դիվանագիտական գործունեությունը բարձր մակարդակի հասավ նաև Իսպանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Ռուսաստանում, Նիդեռլանդներում։

Դիվանագիտությունը զարգացման նոր աստիճանի հասավ կապիտալիզմի ժամանակ։ Ազգերի և ազգային պետությունների առաջացման, միջազգային տնտեսական կապերի ակտիվացման և համաշխարհային առևտրի զարգացման հետևանքով դիվանագիտությունը ձեռք բերեց որակական նոր հատկանիշներ։

Դիվանագիտության բուրժուական սկզբունքները առավել վաղ ձևավորվեցին Նիդեռլանդներում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում՝ այս

երկրներում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխությունների շնորհիվ: Արդեն 15-րդ դարի կեսերից որոշ եվրոպական երկրներում ստեղծվել էին կանոնավոր գործող դիվանագիտական ներկայացուցչություններ: 19-րդ դարում կատարելագործված դիվանագիտության ստեղծման գործընթացը եվրոպայում ավարտվեց: Դասակարգային հասարակարգում դիվանագիտությունը դարձավ տիրող բուրժուական դասակարգերի կամքի իրագործման ապարատներից մեկը: Դիվանագիտական բոլոր պաասսխանատու պաշտոնները վարում էին տիրող խավերի ներկայացուցիչները: Ինչպես և հնում՝ այժմ էլ դիվանագիտական գործունեություն էին ծավալում միապետները, կառավարությունների ղեկավարներն ու նրանց մերձավորները: Այսպես, 1815-1914 թվականներին, օրինակ, Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրները եղել են պերեր: Դիվանագիտական ծառայության ընդունվողների համար Անգլիայում սահմանված էր գույքային ցենզ: Մյուս պետությունները ևս հետևում էին Անգլիայի օրինակին: Ժամանակակից կապիտալիստական երկրների դիվանագիտական ծառայությունների ներկայացուցիչները մոնոպոլիստների հետ անմիջական կապեր ունեցող անձիք են և կատարում են նրանց հանձնարարությունները: Չնայած մինչմոնոպոլիստական շրջանի դիվանագիտության զարգացմանը նպաստել են հակաֆեոդալական, ազատագրական շարժումները Բալկաններում, Լատինական Ամերիկայում և այլուր, սակայն ընդհանուր առմամբ այդ դիվանագիտությունը ծառայել է շահագործողական հարաբերություններին և ագրեսիայի ընդլայնմանը այլ երկրների հանդեպ: Ինպերիալիզմի դարաշրջանում դիվանագիտությունը նպաստել և նպաստում է աշխարհի վերաբաժանմանը, տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանություն ստեղծելու հզոր տերությունների նպատակների իրականացմանը: Բուրժուական դիվանագիտության արդի գործունեության եղանակներն ու մեթոդները խիստ ընդարձակվել են՝ ստրկացուցիչ փոխառությունների տրամադրում տնտեսական «օգնություն» /դո լարի դիվանագիտություն/, դիվերսիոն և լրտեսական գործունեություն, աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերաձևման վերաբերյալ գաղտնի համաձայնություններ և այլն: Մեթոդների կիրառման բազմազանությամբ բուրժուական դիվանագիտությունը աչքի է ընկել հատկապես ԽՍՀՄ և սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի մեջ մտնող երկրների դեմ մղվող պայքարում: Այդ պայքարի ձևերից էին հակախորհրդային ինտերվենցիայի դիվանագիտական նախապատրաստություն, խորհրդային կարգերի տապալման նպատակով «չմիջամտելու»

քաղաքականության իրականացում, սառը պատերազմ, ՄՄԿ-ը սոցիալիստական երկրների դեմ օգտագործելու փորձեր և այլն:

Սոցիալիստական դիվանագիտությունը իր խնդիրներով և էությամբ խիստ տարբերվում էր բուրժուական դիվանագիտությունից: Սոցիալիստական դիվանագիտությունը, գոնե առերես իր առջև նպատակ էր դրել պատերազմի բացառումը որպես միապետական հարցեր լուծելու միջոց, ազգային անկախության «իրավահավասարության և ազատ ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում: Դրանք լավագույն դեպքում կարգախոսներ էին: Իրականում պատկերն այլ էր՝ Խորհրդային պետության դիվանագիտական առաջին քայլը «Հաշտության մասին» դեկրետի ընդունումն էր Խորհուրդների 2-րդ համագումարի կողմից: Խորհրդային դիվանագիտության գործունեության շնորհիվ տապալվեցին իմպերիալիստական երկրների փորձերը Ռուսաստանում Խորհրդային իշխանության վերացման, քաղաքացիական պատերազմը երկարաձգելու գործում: 1920-30-ական թվականներին բոլոր կապիտալիստական պետությունները ճանաչեցին Խորհրդային Միությանը, նրա հետ հաստատեցին բազմակողմանի տնտեսական, քաղաքական, գիտատեխնիկական, դիվանագիտական հարաբերություններ դեսպանների մակարդակով: Խորհրդային դիվանագիտության հաղթանակ կարելի է համարել նաև Եվրոպայում կոլեկտիվ անվտանգության ստեղծումը, համաշխարհային երկրորդ պատերազմում դաշնակիցների հաղթանակը Գերմանիայի ու Ճապոնիայի դեմ՝ հակահիտլերյան դաշինքի ստեղծման շնորհիվ և այլն: Ետպատերազմյան ժամանակաշրջանում կարեոր ծեռքբիրում էր Միավորված Ազգերի Կազմակերպության /ՄԱԿ/ և միջազգային խաղապահ այլ կազմակերպությունների ստեղծումը: Խորհրդային Միությունը տարբեր աստիճանի կապեր ուներ աշխարհի համարյա բոլոր պետությունների հետ: Նրա անմիջական մասնակցությամբ փլուզվեց աշխարհի գաղութային կայսրությունը, բացառվեցին համաշխարհային նոր պատերազմ հրահրելու բազմաթիվ հնարավորություններ, ավելի բարձրացան միջազգային կազմակերպությունների խաղաղապահ դերը: 1975 թ. ստեղծվեց Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը Հելսինկիում և այլն: Ավելի մանրամասն կանդիդատառնանք հաջորդ գլխում:

Բ/ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

20-րդ դարի երկրորդ կեսի դիվանագիտության, նրա ձևերի ու մեթոդների վրա էապես ազդեցին ոչ միայն պետությունների միջև փոխհամագործակցության ուժեղացումը և համընդգրկուն /գլոբալ/

գործընթացների առաջացումը, այլ նաև համաշխարհային զարգացման ուրիշ շատ առանձնահատկություններ: Այստեղ պետք է հաշվի առնել միջազգային հարաբերությունների արագ փոփոխության հանգամանքը, որը դիվանագիտությանը ստիպում է համապատասխան վերաբերմունք ցուցաբերել տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ: Միջազգային ասպարեզում հայտվեցին նոր պետություններ իրենց շահերով, ազգային առանձնահատկություններով, զարգացման տարբեր մարկարդակներով: Դա իր հետքն է թողում նաև բանակցային գործընթացների, ինչպես և դիվանագիտական գործունեության մյուս կողմերի վրա:

Ավելի խոր փոփոխություններ տեղի ունեցան 20-րդ դարի վերջերին՝ 80-90-ական թվականներին: Մենք դարձանք ազգային պետությունների Վեստֆալյան համակարգի վերացման վկան, երբ պետությունների հետ միասին այժմ արդեն միջազգային արեւմայում սկսել են ակտիվ գործունեություն ծավալել ոչ պետական և ոչ կառավարական բազմաթիվ միավորումներ ու կազմակերպություններ: Բացի դրանից, տեղի է ունենում Յալթա-Պոտսդամ համակարգի փլուզում: Դա պարզորոշ արտահայտվեց Կոսովոյի ճգնաժամի ժամանակ, երբ հարցերի լուծման գլխավոր որոշումները ընդունվում էին ՆԱՏՕ-ի կողմից, իսկ ՄԱԿ-ը փաստորեն գտնվում էր խաղից դուրս վիճակում, այսպես կոչված ծայրամասում /պերիֆերիա/: Այդ պայմաններում դիվանագիտությունը պետք է պատասխաներ մի շարք կարևոր հարցերի, նախ արդյո՞ք միջազգային հարաբերությունների վերակառուցումը կրելու է ղեկավարվող բնույթ, թե խաբուսիկ են նրա կողմից ձեռք առնված միջոցառումները: Եվ երկրորդ, ինչպիսի՞ն է լինելու նոր ձևավորվող միջազգային հարաբերությունների համաշխարհային համակարգը:

Միջազգային հարաբերությունների արագ փոփոխվող իրադրության մեջ դիվանագիտության առջև կանգնում են նոր պահանջներ: Դիվանագիտությունը պետք է ավելի ակտիվ ներգործություն ունենա դեպքերի զարգացման վրա և դառնա նախաձեռնող անլուծելի թվացող շատ հարցերի լուծման գործում: Հակառակ դեպքում միջազգային հարաբերությունների զարգացման վրա նրա ազդեցության բարենպաստ ժամանակը կարող է ձեռքից բաց թողնվել:

Կոնֆլիկտների և ճգնաժամային իրավիճակների հաղթահարումը ժամանակակից դիվանագիտության ամենահրատապ խնդիրներից մեկն է: Հատկապես դա սուր կերպով արտահայտվեց 1962 թ. Կարիբյան ճգնաժամի ժամանակ, որը վտանգի տակ դրեց ամբողջ մարդկությանը: Տարածաշրջանային կոնֆլիկտները ևս

իրենցից մեծ վտանգ են ներկայացնում: Եվ վերջապես սառը պատերազմի ավարտից հետո գնալով այդ կոնֆլիկտները դառնում են անկառավարելի: Վերջին տարիներին, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն է տրվում տարածաշրջանային կոնֆլիկտների սամառահարմանը և մեծ տերությունները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են հենց դրա վրա: Այստեղ արդեն շատ մեծանում է դիվանագիտության նշանակությունը, քան զինված միջամտության դերը: Այդ մասին ՄԱԿ-ում հատուկ զեկուցումով հանդես եկավ նրա նախկին գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալին /Եգիպտոս/ «Խաղաղության օրակարգը» թեմայով, որում ուրվագծվեցին ՄԱԿ-ի խաղաղարար գործունեության հիմնական ուղղությունները: 90-ական թվականների վերջը դիվանագիտության առջև դրեց նոր հիմնախնդիրներ, որոնք կազմված են կոնֆլիկտներում հումանիտար միջամտության հետ, միջազգային կազմակերպությունների գործունեության վերականգնման հետ:

Ժամանակակից դիվանագիտության նոր ուղղությունը, մասնավորապես, հանդիսանում է բազմապլանայնությունը: Եթե նախկինում միջազգային հարաբերությունների կարգավորումը դիվանագիտական միջոցներով հանգում էր միայն արտաքին քաղաքականության և առևտրական գործունեության հարցերին, ապա 20-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջ քաշած հարցերի շրջանակները կտրուկ ընդ լայնվեցին: Քննարկման և կարգավորման օբյեկտներ դարձան այնպիսի բնագավառներ, ինչպիսիք էին զինաթափումը, բնապահպանությունը, ահաբեկչությունը, սոցիալական բնույթի հարցերը և այլն, ինչպես նաև վերը նշված տարածաշրջանային կամ ներքաղաքական կոնֆլիկտները:

Ժամանակակից աշխարհի դինամիկան բացի փոխակապակցվածությունից, նշանակալիորեն փոխել է դիվանագիտության ինֆորմացիոն-կոմունիկացոն ֆունկցիան: Նրա էությունը կայանում է մի կողմից ինֆորմացիոն-պաշտոնական դիրքի, մյուս կողմից հակադիր ինֆորմացիոն դաշտ ստեղծելու մեջ: Կարևոր տեղ է այստեղ գրավում նաև կարծիքների փոխանակումը հակադիր կողմերի միջև: Երկրագնդի տարբեր շրջաններում տեղի ունեցող արագ տեղաշարժերը ևս նպաստում են միջազգային մակարդակով ինֆորմացիայի օպերատիվ փոխանակմանը: Դա հատկապես կարևորվում է այն դեպքում, երբ կողմերի միջև գոյություն ունի դիվանագիտական կապերի բարձր մակարդակ: Օրինակ, փորձելով միջնորդի դեր խաղալ Արգենտինայի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ծագած կոնֆլիկտի կարգավորման մեջ՝ կապված Ֆոլկլենդյան /Մալվինյան/ կղզիների պատկանելիության հետ, ԱՄՆ-ի այն ժամա-

նակվա պետքարտուղար Ա. Խեյզը հինգ օրվա ընթացքում անցավ մի տարածություն, որը հավասար է 34 հազար մղոնի: Նույնպիսի կարգավորող դեր խաղաց նաև ԽՍՀՄ պետական խոշոր գործիչ Ա. Միկոյանը Կարիբյան ճգնաժամի կարգավորման գործում 1961-1962 թվականներին:

Բայց գլխավորը ոչ թե տեխնիկական նորանվածություններն են, այլ ինֆորմացիոն ֆունկցիաների փոփոխության ելությունը: Իր ստեղծման արշալույսին դիվանագիտությունը որոշակի չափով նախատեսում էր խորամանկություն, մասնակցություն դավադրությունների, պետական հեղաշրջումների կազմակերպմանը, խաբեություն և այլն: Իգուր չէ, որ իր ժամանակ դիվանագետների հովանավոր է համարվել Չերմես աստվածը, որը խորամանկության խորհրդանիշն էր և հովանավորը: Դիվանագիտական գործունեության տվյալ կողմի վրա դեռևս 18-17-րդ դարերում մեծ ուշադրություն դարձրեց անգլիացի Չայտնի դիվանագետ Գ. Ուոստը: Նրա կարծիքով ֆրագը փոխարինվում էր աֆորիզմով: Նա գրում էր. «Դեսպանը համարվում է ազնիվ մարդ, որին ուղարկում են արտասահման ստելու հանուն իր երկրի բարօրության»: Լավ է ասված: Իհարկե, հետագայում բացահայտ խաբեությունը, ծայրահեղությունը և դրանց նման այլ միջոցներ դուրս մղվեցին դիվանագիտական պրակտիկայից: Դա ցույց էր տալիս, որ դիվանագիտությունը գնալով հասունանում էր, ձեռք բերում նոր որակներ, դառնում միջազգային հարաբերությունների կարգավորման լավագույն միջոց: Այսօր արդեն դիվանագիտության ինֆորմացիոն-կոմունիկացիոն ֆունկցիան կայանում է առաջին հերթին տարբեր պետությունների միջև երկխոսության հաստատման մեջ:

Միջպետական երկխոսության գաղափարի զարգացումը արտացոլվել է տնտեսական բնույթի մի շարք աշխատություններում, որոնցում մեծ տեղ է գրավում հիմնահարցերի միասնական քննարկման կոնցեպցիան: Նրանցում հատկապես ընդգծվում է այն միտքը, որ աշխարհի զարգացման և դիվանագիտության վրա գնալով մեծ ազդեցություն է ձեռք բերում միջազգային հարաբերությունների դեմոկրատացումը: Այդ գործոնը գործում է արդեն ավելի քան մեկ դար: Քաղաքական ու պետական գործիչներից առաջինը, որ զգոնության և «հանգստության» կոչ էր անում, ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահ Վ.Վիլսոնն էր: Հանդես գալով դեմոկրատական դիվանագիտության գաղափարներով, նա փորձում էր մարդկությանն ուղղորդել դեպի զինաթափումը, ազատ առևտուրը, հասարակության ազատականացումը, կնքված պայմանագրերի արձանագրումը և վավերացումը պետական համապատասխան օրենսդիր և գործադիր մարմինների կողմից: Վիլսոնի գաղափարը ընդունվեց

շատերի կողմից, բայց կային նաև սկեպտիկներ: Այնուհանդերձ, 20-րդ դարի 2-րդ կեսին դիվանագիտությունը ավելի ու ավելի ընկավ հասարակության վիրահսկողության ներքո՝ կապված ինֆորմացիայի միջոցների մեծ հնարավորությունների հետ: Եվ վիրջապես միջազգային ասպարեզում ավելի ու ավելի են նշանակություն ձեռք բերում ոչ թե ոչ պետական կառույցները, այլ տարբեր կարգի շարժումներ՝ կրոնական, ինչպես նաև հասարակական կազմակերպությունները և ակադեմիական շրջանները, որոնք զբաղվում են ավանդական դիվանագիտական հիմնահարցերով: Նման բան հայտնի էր նաև նախկինում: Սակայն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին դիվանագիտական գործունեությունը ձեռք բերեց նոր որակ և լայն մասշտաբներ: Արդյունքում 70-80-ական թվականներին սկսեց ձևավորվել «Դիվանագիտության երկրորդ ուղղությունը» /track two Diplomacy/, որը տարբերվում է առաջին պաշտոնական դիվանագիտության ուղղությունից: Երկրորդ ուղղությունը հատկապես մեծ տարածում ստացավ ԱՄՆ-ում, թեև վերջին տարիներին շատ եվրոպական երկրներ և մասնավորապես Շվեդիան, դրա զարգացմանը ևս տալիս են մեծ նշանակություն:

«Դիվանագիտության երկրորդ ուղղության» գործունեությունը նպատակամղված է գլխավորապես կոնֆլիկտային իրավիճակների կարգավորմանը: Այդ ուղղության ներկայացուցիչները ընդգծում են, որ ի տարբերություն պաշտոնական դիվանագիտության, կիրառվում են հարկադրական և դիրեկտիվային միջոցներ, տարբեր սանկցիաների ու ճնշումների ձևեր կոնֆլիկտային իրավիճակները հաղթահարելու համար: Գլխավոր խնդիր է դառնում՝ ստեղծել բերենպաստ պայմաններ տարբեր երկրների միջև փոխհամաձայնեցված գործողությունների իրականացման համար:

Դիվանագիտության առջև ծառացած նոր ֆունկցիաների կողքին դեռևս շարունակում են գործել նաև դասական ֆունկցիաները և ձևերը: Դիվանագիտության դասական ֆունկցիաներից կամ խնդիրներից գլխավորներն են ազգային շահերի պահպանումը և արտաքին քաղաքականության կուռսի իրականացումը: Այդ խնդիրները դիվանագիտության կողմից կյանքի են կոչվել ազգային պետությունների կազմավորման պահից:

Դիվանագիտությունը ապահովում է ազգային շահերը և արտաքին քաղաքականությունը իրականացնում է տարբեր ձևերով, որոնցից առանձնանում են այնպիսիները, ինչպիսիք են պետությունների ղեկավարների և կառավարությունների, արտաքին գործերի մինիստրների, արտաքին գործերի գերատեսչությունների

գործունեությունը, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների աշխատանքը արտասահմանում, միջազգային կոնֆերանսների անցկացումը և այլն:

Ժամանակակից աշխարհում, նրա խորը գլոբալիզացիայի պայմաններում, պետությունների ազգային շահերը համապատասխանում է տնտեսական, քաղաքական, առևտրական, մշակութային և այլ բնագավառներում նրանց համագործակցության զարգացման շահերին: Սակայն անկախ կոնկրետ իրավիճակից և ազգային շահերի պաշտպանվածության աստիճանից, համագործակցության զարգացման տարբեր էտապներում շեշտ դրվում է համագործակցության այս կամ այն ձևի վրա: Դեռևս 17-րդ դարում ռուս դիվանագետ Ա.Լ.Օրդին-Նաշչոկինը մեծ ուշադրություն դարձրեց վաճառականության վրա, նրանում տեսնելով պետության էկոնոմիկայի զարգացման վիտխարի պոտենցիալ:

20-րդ դարի 90-ական թվականների սկզբներին Ռուսաստանի տնտեսական համագործակցությունը դիվանագիտական գործունեության մեջ գրավեց առաջին տեղերից մեկը: Քանի որ երկիրը ապրում էր ծանր տնտեսական ժամանակաշրջան, դիվանագիտության պրոֆեսիոնալ, կադրային ծառայությունից էր կախված նրա միջազգային առումով տնտեսական կապերի ընդլայնումը:

Զնայած դիվանագիտության գործունեության դասական ձևերի և ֆունկցիաների պահպանմանը, միջազգային հարաբերությունների նոր ձևերը /տեխնիկական միջոցների բազմազանություն, «դիվանագիտության երկրորդ ուղղություն», նորաստեղծ երկրների կողմից դիվանագիտական աշխատանքի փորձի ձեռքբերում և այլն/ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին էապես ազդեցին դիվանագիտության զարգացման վրա՝ կասկածանքի ենթարկելով տրադիցիոն դիվանագիտությունը:

Հատկապես դիվանագիտական գործունեության ձևերը գնալով դառնում են ավելի տարաբնույթ և այսօր այդ գործունեությունը չի սահմանափակվում միայն դեսպանների աշխատանքի շրջանակներով: Ավելի, կարելի է ենթադրել, որ միջազգային հարաբերությունների կարգավորումը, այդ թվում և դիվանագիտական գործունեությունը, կարող է բարդանալ հենց միջազգային հարաբերությունների բարդացումով: Եվ այդ դեպքում ավելի շատ կարելի է խոսել դիվանագիտական ծառայության անկման, քան ծաղկման մասին: Որ 20-րդ դարի վերջերից, իրոք, դիվանագիտությունը ապրում է խոր փոփոխություններ, փաստ է: Դիվանագիտության ֆունկցիաները, որոնք նախկինում նույնանում էին արտաքին քաղաքական գործունեության հետ և հիմնականում իրականաց-

վում էր դեսպանատների միջոցով, այսօր կյանք են կոչվում պետական տարբեր, հաճախ նաև ոչ կառավարական, ուղիներով, մասնավորապես «դիվանագիտության երկրորդ ուղղության» միջոցով:

Մյուս հիմնահարցը կապված է պետությունների արտասահմանյան հիմնարկների գործունեության հետ, որը ամմիջականորեն առնչվում է կապի միջոցների զարգացման հետ: Ժամանակակից կապի միջոցների զարգացումը հարցականի տակ է դնում դիվանագետի պրոֆեսիայի անհրաժեշտությունը: Հաճախակի են դարձել պետությունների ղեկավարների հեռախոսազրույցները, որոնց ընթացքում լուծվում են միջազգային հարաբերություններին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Դիվանագետի վրա ընկնում է զուտ իրականացնողի դերը: Այլ խոսքով, հարցի նման դրվածքի դեպքում դիվանագետի խնդիրը սահմանափակվում է արտաքին քաղաքական կուրսի իրացումով: Իրականում դիվանագիտությունը ակտիվորեն ազդում է արտաքին քաղաքականության ձևավորման վրա: Բացի դրանից, կապված ինֆորմացիոն-կոմունիկացիոն կապերի զարգացման հետ /հեռուստատեսություն, ռադիո, էլեկտրոնային փոստ և այլն/, աճում է ինֆորմացիոն աշխատանքի նկատմամբ պահանջկոտությունը՝ հատկապես արտաքին հարաբերությունների կոնտեքստում: Հակառակ դեպքում արտաքին քաղաքականություն իրականացնող գլխավոր հիմնարկները անխուսափելիորեն դեմ կառնեին ինֆորմացիոն անճշտություններին և ինֆորմացիոն աղմուկին, այսինքն այնպիսի իրավիճակի, երբ հսկայական հոսանքով ինֆորմացիայի դեպքում դժվար կլիներ գլխավորը զանազանել երկրորդականից:

Եթե խոսենք դիվանագիտության մասին ընդհանրապես՝ կապված աշխարհում տիրող բարդ իրավիճակի, նրա արագորեն փոփոխվող խնդիրների տեսանկյունից, ապա կտեսնենք, որ կոմունիկացիոն միջոցների զարգացումը գնալով ավելի ու ավելի մեծ դեր է խաղում անալիտիկ աշխատանքի վրա, նպաստում երկխոսության ակտիվացմանը: Այստեղ արդեն կարևորվում է դիվանագիտական նոր մտածողությամբ օժտված կադրերի պատրաստման խնդիրը:

Ամփոփելով վերը ասվածը, պետք է եզրակացնել, որ 20-րդ դարի վերջերին, դիվանագիտության նշանակությունը աճել է: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանով, որ միջազգային հիմնահարցերի ուժային լուծումը դառնում է ավելի ու ավելի վտանգավոր: Միջազգային հարաբերությունների վերակառուցումը կապված գլոբալիզացիոն գործընթացների հետ, դիվանագիտության առջև դնում է նոր խնդիրներ, պահանջում նրանից ակտի-

վորեն ներգրավվել աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների հորձանուտի մեջ:

ԳԼՈՒԽ III

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Միջազգային կազմակերպությունների առաջացման էվոլյուցիան

Միջազգային ասոցիացիաների միության տվյալներով 1998 թ. աշխարհում գոյություն ունեին 6020 միջազգային տարբեր բնույթի կազմակերպություններ: Միայն վերջին երկու ասանամյակի ընթացքում այդ կազմակերպությունների ընդհանուր թիվը աճել է երկու անգամ:

Միջազգային կազմակերպությունները ըստ թնույթի և ըստ նպատակների բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի: 1. Միջպետական /միջկառավարական/ կազմակերպություններ, որոնք ստեղծվում են պետությունների խմբերի միջև կնքված պայմանագրերի հիման վրա: Այդ կազմակերպությունների գործ ունեւոթյան շրջանակներում՝ իրականացվում են տարբեր կարգի փոխհարաբերություններ պայմանագրի կնքած երկրների միջև: Նրանց գործունեւոթյունը հիմնվում է երկրների արտաքին քաղաքականության վրա այնպիսի հարցերում, որոնք տվյալ կազմակերպությունների հետաքրքրության առարկա են հանդիսանում: 2. Միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպութ յուններ, որոնք ստեղծվում են ոչ թե պետությունների միջև կնքված պայմանագրերի հիման վրա, այլ ֆիզիկական և իրավաբանական անձերի միավորման ճանապարհով: Այդպիսի կազմակերպությունների գործունեւոթյունը իրականացվում է պետությունների պաշտոնական արտաքին քաղաքականության շրջանակներում:

Բոլոր կարգի միջազգային կազմակերպությունները գնալով տվելի մեծ ազդեցւոթյուն են թողնում համաշխարհային քաղաքական գարգացման վրա: Որպես կանոն ավելի մեծ թիվ են կազմում միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունները: Եթե նրանց թիվը 1968 թ. կազմում էր 1899, իսկ 1978-ին 2420, 1987-ին 4225, ապա նրանց թիվը 1998 թ. հասավ արդեն 5766-ի: Այսպիսի գարգացման մեջ էլ ստեղծվում են արմատական տրանսֆորմացիայի նախադրյալներ միջազգային հարաբերությունների համակարգում և պայմաններ ստեղծվում համաշխարհային քաղաքականության համընդգրկուն (գլոբալ) ձևավորման համար: Միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունները

նման դեպքում կարող են դիտվել որպես համընդգրկուն քաղաքացիական հասարակության տարրեր: Պետք է նշել, որ ոչ կառավարական կազմակերպությունները կարող են բարձրացնել այնպիսի հարցեր, որոնք չեն դիտարկվում կառավարությունների ամենօրյա գործունեության մեջ, հավաքել, մշակել և տարածել տեղեկատվություն միջազգային բնույթի հիմնահարցերի վերաբերյալ, որոնք արժանի են հասարակության ուշադրությանը:

Այնուհանդերձ, միջազգային հարաբերությունների կարգավորման գործում ավելի շատ մեծ գործ կատարում են միջպետական կառույցներն ու կազմակերպությունները: Վերջիններիս թվմ այսօր արդեն հասել է մոտ 260-ի: Դրանք շատ կողմերով լինելով նման, նաև իրարից տարբերվում են մասնակիցների շրջանակով (ունիվերսալ և տարածաշրջանային կազմակերպություններ), ֆունկցիոնալ նշանակությամբ (ընդհանուր և կոնկրետ իրավասությամբ), նոր անդամների ներգրավման կարգով (բաց և փակ), լիազորությունների բնույթով: Ընդհանուր տեմդենցներով միջպետական կազմակերպությունների զարգացման մեջ կարելի է նախատեսել հետևյալը.

ա/ տարածաշրջանային ասպեկտների համեմատական ուժեղացում նրանց գործունեության մեջ,

բ/ կազմակերպությունների թվի նշանակալի աճ, որոնք նպաստում են այդ կազմակերպությունների կարգավորմանը,

գ/ միջպետական կազմակերպությունների ավելի խորը ներգործությունը ազգային շահերի պաշտպանության գործում:

Միջպետական կազմակերպությունների մասշտաբային բնույթի ազդեցությունը միջազգային քաղաքական կյանքի վրա աճում է լայն չափերով: Նրանց որոշ մասի գործունեությունը հատուկ նշանակություն ունի միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի ձևավորման մեջ: Այժմ տեսնենք, թե այդ կազմակերպությունները ինչ դեր են խաղում համաշխարհային քաղաքականության մեջ մեր օրերում:

Միջազգային կազմակերպությունների գործունեությունը

Միջազգային կազմակերպությունների համակարգում կենտրոնական տեղը գրավում է Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունը (ՄԱԿ): Նա բացառիկ դեր է խաղում ժամանակակից միջազգային քաղաքականության զարգացման մեջ: 1945 թ. ստեղծվելով որպես ունիվերսալ միջազգային կազմակերպություն, նա իր գլխավոր խնդիրը տեսնում է համաշխարհային մասշտաբով խաղաղության պահպանման, միջազգային անվտանգության ապահովման, պետությունների միջև բազմակողմանի համագործակցության,

զարգացման ու ընդլայնման մեջ: ՄԱԿ-ը ներկայումս իր շարքերում միավորում է 192 պետություն:

ՄԱԿ-ի ազդեցությունը միջազգային հարաբերությունների վրա որոշվում է մի շարք գործոններով:

- ՄԱԿ-ը ամենաներկայացուցչական միջազգային ֆորումն է, որի շրջանակներում լուծվում են պետությունների միջև գոյություն ունեցող դիսկուսիոն բնույթի բազմաթիվ հարցեր, որոնք շոշափում են նաև միջազգային զարգացման արդիական բազմաթիվ խնդիրներ:

- ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը հանդիսանում է ժամանակակից միջազգային բնույթի իրավական հարցերի հիմքը, իր տեսակի մեջ ընդունելի համընդհանուր կոդեքս պետությունների վարքագծի և նրանց փոխհարաբերությունների զարգացման առումով: Այդ կոդեքսի սկզբունքներից են բխում միջազգային բազմաթիվ պայմանագրեր և համաձայնագրեր:

- ՄԱԿ-ը կարևոր մեխանիզմ է միջազգային հարաբերությունների կարգավորման գործում և հատուկ տեղ է գրավում մյուս միջազգային կազմակերպությունների շարքում, հանդես գալիս նրանց համար որպես իրավունքի աղբյուր: ՄԱԿ-ի նախաձեռնությամբ ու նրա շրջանակներում ստորագրվել և ստորագրվում են հարյուրավոր միջազգային կոնվենցիաներ և պայմանագրեր, որոնք կարգավորում են հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներ:

- ՄԱԿ-ի կառուցվածքում իր արտահայտությունն է գտել միջազգային քաղաքական համակարգի օբյեկտիվ իրականությունը: Հմակարգում տիրող փոխհարաբերությունները կարևոր ազդակ են հանդիսանում կազմակերպության հետագա ռեֆորմացիայի գործում:

- ՄԱԿ-ի շրջանակներում գործում են բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ, որոնց կարգավորում են միջազգային կյանքի տարբեր ոլորտներ:

- ՄԱԿ-ին տրված է բացառիկ իրավունք՝ լուծելու պատերազմի և խաղաղության հարցերը: Անհրաժեշտության դեպքում նրան իրավունք է տրված այդ հարցերը լուծել զենքի միջոցով:

ՄԱԿ-ի շտաբ-կայանը գտնվում է Նյու Յորքում, որտեղ տեղավորված են նրա վեց հիմնական մարմիններից հինգը:

Գլխավոր ասամբլեայում անդամ ամեն մի պետություն ունի մեկ ձայն: Ասամբլեան իր նստաշրջանները գումարում է ամեն տարի, իսկ անհրաժեշտության դեպքում հրավիրում են նաև արտահերթ նստաշրջաններ (նման նստաշրջաններ գումարվել են 29 անգամ): Նստաշրջաններում որոշումները ընդունվում են պարզ մեծամասնությամբ և պարտադիր չեն այն անդամ-պետությունների համար,

որոնք դեմ են արտահայտվել տվյալ որոշմանը: Իր գոյության ընթացքում ՄԱԿ-ի նստաշրջանները ընդունել են ավելի քան 10 հազար որոշում ու բանաձև:

ՄԱԿ-ի գլխավոր մյուս մարմինը Անվտանգության խորհուրդն է, որը բաղկացած է 15 անդամներից: Դրանցից 5 մշտական անդամներ են (Ռուսաստանի Դաշնությունը ԽՍՀՄ-ի փոխարեն, ԱՄՆ-ը, Չինաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան), մյուսները ընտրվում են Ասամբլեայի կողմից երկու տարի ժամանակով: Անվտանգության խորհրդում քննարկված հարցի մասին բանաձև ընդունված է համարվում, եթե նրա օգտին քվեարկել են խորհրդի 15 անդամներից 9-ը: Ընդ որում վետոյի իրավունքից օգտվում են խորհրդի ինչպես մշտական, այնպես էլ ընտրված բոլոր անդամները: Այն որոշումները, որոնց ընդունումը կապված է աշխարհին սպառնացող վտանգի հետ, Անվտանգության խորհրդին ընձեռում են իրականացման լայն իրավունքներ: Անվտանգության խորհուրդը կարող է կիրառել տնտեսական սանկցիաներ այս կամ այն երկրի նկատմամբ և օգտագործել զինված ուժեր աշխարհի տարբեր տեղերում, եթե սպառվում են խաղաղ ճանապարհով կոնֆլիկտները կարգավորելու բոլոր հնարավորությունները:

ՄԱԿ-ի Տնտեսական և Սոցիալական խորհուրդը (ՅՈՕԿՕՑ) գրառվում է ՄԱԿ-ի շրջանակներում տնտեսական ու սոցիալական հարցերի լուծումով, կազմակերպում է այդ հարցերին նվիրված քննարկումներ, մշակում հանձնարարականներ, պատրաստում զեկուցումներ, հրավիրում կոնֆերանսներ և այլն: Նրա կազմի մեջ մտնում են 54 պետություններ, որոնք ընտրվում են Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից: Նրա կազմի մեջ մտնող խնամատարության խորհուրդը (նրա մեջ մտնում են Անվտանգության խորհրդի 5 մշտական անդամներ) իր առաքելությունը տեսնում է ինքնավարության ձգտող ժողովուրդներին աջակցություն ցույց տալու մեջ, նպաստում է նորաստեղծ պետությունների կայացմանը: 1994 թ. տվյալներով նրա հովանու ներքո անկախություն էին ձեռք բերել արդեն 11 երկրներ (որպես կանոն փոքր տերիտորիաներով), որոնցից վերջինը դարձավ Պաուլոն, որը մինչ այդ գտնվում էր ԱՄՆ-ի խնամակալության ներքո: Խնամակալության խորհրդի հետագա գոյությունը դարձավ ավելորդ և այն վերացվեց: Այն հավակնում է միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում:

ՄԱԿ-ի Քարտուղարությունը կատարում է վարչական օրգանի ֆունկցիա, կազմված է ավելի քան 15 հազար աշխատակիցներից՝ որոնք ավելի քան 170 երկրների քաղաքացիներ են: Քարտուղարության ղեկավարը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարն է,

որը կարևոր դեր է խաղում աշխարհի քաղաքական կյանքում: Գլխավոր քարտուղարը ընտրվում է Գլխավոր Ասամբլեայում՝ Անվտանգության խորհրդի երաշխավորությամբ: Ներկայիս՝ 7-րդ Գլխավոր քարտուղարը գանացի Քոֆի Անանն է, որն իր պարտավորությունների կատարմանն է անցել 1997 թ. հունվարի 1-ին: Նրան նախորդել են Բուտրոս Դալին (Եգիպտոս, 1992 թ., հունվար – 1996 թ. դեկտեմբեր):

ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի նստավայրը Զաագան է: Այն կազմված է 15 դատավորներից, որոնք ընտրվում են Գլխավոր Ասամբլեայի և Անվտանգության խորհրդի կողմից 9 տարի ժամկետով պրոֆեսիոնալիզմի և ոչ թե ազգային-պետական պատկանելության սկզբունքով: Դատարանի գոյության ընթացքում լուծվել են ավելի քան 70 վիճելի հարցեր, որ ծագել են պետությունների և ֆիզիկական անձանց միջև, ընդունվել են ավելի քան 20 կոնսուլտատիվ եզրակացություններ:

ՄԱԿ-ի շրջանակներում գործող կազմակերպությունների ընտանիքի մեջ մտնում են 14 սպեցիֆիկ հիմնարկներ, որոնք ունեն հատուկ ֆունկցիաներ: Դրանցից շատերը ստեղծվել են դեռ մինչև ՄԱԿ-ի ձևավորումը: Կարելի է հատկապես նշել միջազգային վալյուտային ֆոնդի, զարգացման և վերակառուցման միջազգային բանկի (ՄԵԲԲ) գործունեության մասին, որոնք բացառիկ կարևոր դեր են խաղում ֆինանսա-վալյուտային քաղաքականության, վարկավորման և բազմաթիվ այլ խնդիրների լուծման գործում: Նշանակալի դեր է խաղում նաև Ատոմային էներգետիկայի միջազգային գործակալությունը (ՄԱԿԱԵ), որն ունի սպեցիֆիկ ֆունկցիաներ ատոմային էներգիայի խաղաղ նպատակներով օգտագործելու ասպարեզում:

ՄԱԿ-ի գործունեության մեջ առաջնահերթ խնդիրը աշխարհում խաղաղության պահպանումն է: Եթե իր գոյության առաջին չորս տասնամյակում ՄԱԿ-ը իրագործել է 14 տարբեր առաքելություններ և օպերացիաներ՝ դիտորդների խմբեր ուղարկելով առավել լարված շրջաններ, ապա սկսած 1988 թ. մինչև այժմ այդ թիվը հասել է 33 ակցիայի: Այդ բնագավառում ակտիվությունը ավելի աճեց 1995 թ., երբ ՄԱԿ-ի խաղաղապահ գործունեությանը մասնակցել են ավելի քան 70 հազար մարդ 70 երկրներից (31 հազարը զինծառայողներ էին): Այդ ընթացքում իրադարձությունները կարգավորվել են Սոմալիում, Մոզամբիկում, Կամբոջայում, Աֆղանստանում, Կենտրոնական Ամերիկայում, Հայիթիում, Հարավսլավիայում: Փորձեր են կատարվում բարելավելու իրավիճակը Մերձավոր Արևելքում, Ռուանդայում, Արևմտյան Ասիայում, Տաջիկստանում, Վրաստանում, Լեռնային Ղարաբաղում և այլն:

Դրա հետ միաժամանակ ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը օգտագործում է այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական, ֆինանսական և այլ կարգի հարկադիր ճնշումներ, որոնք չեն հասնում զինված միջամտության աստիճանի:

ՄԱԿ-ը ձգտում է հասնել որոշ երկրների զինաթափման՝ պարտադրանքի միջոցով (օրինակ Իրաքը, Յուգոսլային Կորեան և այլն):

Սառը պատերազմի ավարտը ոչ միայն ՄԱԿ-ի գործունեության համար բացեց մոր հնարավորություններ ու հեռանկարներ, այլև վերջ տվեց այն սխալներին ու թերություններին, որոնք նախկինում տեղ էին գտնում նրա գործունեության մեջ:

ՄԱԿ-ի կառուցվածքային բարեփոխումների վերաբերյալ սկսված բանավեճը առաջ բերեց մի շարք տարածայնություններ: Դրանք հիմնականում վերաբերվում էին բարեփոխումների հաջորդականությանը, ռադիկալության աստիճանին, բովանդակությանը: Քննարկման նյութ են դարձել հետևյալ հիմնահարցերը.

- ՄԱԿ-ի գործունեության լայն արդյունավետության ապահովումը միջազգային անվտանգության պահպանման գործում: Այդ խնդիրների լուծման գործում ավելի է բարձրանում ՄԱԿ-ի պարտավորվածության աստիճանը:
- ՄԱԿ-ի՝ այս կամ այն երկրի ներքին գործերին մասնակցելու հնարավորությունների ընդլայնում քաղաքական անկայունության, մարդու իրավունքների ոտնահարման, բնապահպանական կամ հումանիտար աղետների դեպքում:
- ՄԱԿ-ի դերի բարձրացում տրադիցիոն բոլոր բնագավառներում՝ բնապահպանություն, միգրացիա, ինֆորմացիոն հոսքերի կարգավորում և այլն:
- ՄԱԿ-ի ֆինանսավորման հետ կապված հարցերի լուծում: Ֆինանսական ռեսուրսների ճիշտ օգտագործում:
- ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի դերի մոդիֆիկացում, գործնական որոշումների ընդունում:
- ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի աշխատակազմի (Քարտուղարություն) ստատուսի և նրա աշխատանքի ռադիկալ վերափոխում:
- ՄԱԿ-ի հատուկ կազմակերպությունների ֆունկցիաների ու դերի հստակեցում, նրանց գործունեության կոորդինացում, Միջազգային Դատարանի լիազորությունների ընդլայնում:
- ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի աշխատանքի արդյունավետության բարձրացում և նրա կազմի բարեփոխություն:

Վերջին պահանջի առնչությամբ վաղուց արդեն եղել են բազմաթիվ առաջարկություններ՝ ընդլայնելու Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամների ցանկը: Ոմանք պահանջում են նրա կազմի մեջ մշտական անդամի կարգավիճակով ներգրավել Գերմանիային ու Ճապոնիային: Ոմանք էլ գտնում են, որ Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամների կազմը պետք է ընդլայնել զարգացող երկրների հաշվին՝ Զնդկաստան, Բրազիլիա, Մեքսիկա: Միաժամանակ պահանջ է առաջադրվում ընդլայնել այն պետությունների ցանկը, որոնք կունենան վետոյի իրավունք:

Այսպիսով, ՄԱԿ-ի արմատական տրանսֆորմացիան դարձել է խիստ արդիական խնդիր հատկապես այն առումով, որ այժմ զնալով հաղթանակ են տանում սուվերեն երկրների դեմ ռազմական ուժ չգործադրելու տենդենցները՝ առանց ՄԱԿ-ի որոշման:

ՆԱՏՕ-ի գործկումը 1999 թ. Զարավաճավիայի դեմ գործողություններ սկսեց, հաշվի չառնելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կարծիքը: Դա և դրա նման դեպքերը կարող են կաթվածահար անել ՄԱԿ-ի ողջ գործունեությունը, հեղինակազրկել նրան:

Դա այն դեպքում, երբ ՄԱԿ-ը հանդես է եկել որպես միջազգային հարաբերությունների կարգավորման երաշխիք:

Միջազգային մյուս խոշոր կազմակերպությունը, որը նշանակալի դեր է խաղում համաշխարհային քաղաքականության մեջ Եվրոպայում Անվտանգության և Զամագործակցության խորհրդակցությունն է, որը սկսել է գործել 1973 թ.:

Այն դիվանագիտական ֆորում էր, որի մեջ ընդգրկված էին 35 երկրներ: Նրա մեջ մտնում էին Եվրոպայի բոլոր երկրները, բացառությամբ Ալբանիայի ու Անդորայի: Ոչ Եվրոպական երկրներից խորհրդակցության անդամներ են մաս ԱՄՆ-ը և Կանադան: ԵԱՀԿ-ի առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ նրանք մտնող երկրները նախկինում գտնվում էին տարբեր հասարակական-քաղաքական համակարգերի և հակադիր կառուցվածքների մեջ: Նրան անդամակցում էին ինչպես ՆԱՏՕ-ի կազմի մեջ մտնող, այնպես էլ Վարշավայի պայմանագրի անդամ երկրներ: Միաժամանակ կառույցի լիիրավ անդամներ էին հանդիսանում մաս չեզոքություն պահպանող և որևէ ռազմական խմբավորման անդամ չհանդիսացող պետությունները: Այս ամենը չեն խանգարել, որպեսզի խորհրդակցության կազմի մեջ մտնող երկրների միջև ծավալվեր առաջընթաց ապրող երկխոսություն, տեղի ունենար երկկողմ և բազմակողմ բանակցություններ մայրցամաքում առաջնային նշանակություն ձեռք բերած հիմնահարցերի շուրջը:

ԵԱՀԿ-ի սկզբնական շրջանի գործունեության արդյունքը դարձավ եզրափակիչ ակտի ընդունումը, որը իրականացվեց 1975 թ. հեկտեմբերյան խորհրդաժողովում: Եզրափակիչ ակտը պարզություն մտցրեց այն ստորագրած պետությունների միջև հարաբերությունների մեջ, մշակեց այդ հարաբերությունների կարգավորման և զարգացման սկզբունքները (Հեկտեմբերյան երկխոսության անվան տակ), նախանշեց նրանց համագործակցության զարգացման կոնկրետ ուղղությունները հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Այդ կուրսի շարունակությունը հանդիսացան ԵԱՀԿ-ի մեջ մտնող պետությունների ներկայացուցիչների հերթական հանդիպումները Բելգրադում (1977-1978 թթ.), Մադրիդում (1980-1983 թթ.), Վիեննայում (1986-1989 թթ.), Գիտական (Բոնն, 1908 թ.), մշակութային (Բուդապեշտ, 1985 թ.) ֆորումները, տնտեսական համագործակցության կոնֆերանսների կազմակերպումը և այլն:

ԵԱՀԿ-ի գործունեության կարևոր ուղղություններից մեկը մայրցամաքում ռազմական լարվածության թուլացումն է: 1986 թ. Ստոկհոլմում և 1990 թ. Վիեննայում հրավիրված կոնֆերանսներում ընդունված որոշումները ավելի կոնկրետացրին Հեկտեմբերյան եզրափակիչ ակտում տեղ գտած ռազմական անվտանգության ամրապնդման վերաբերյալ դրույթներն ու սկզբունքները: ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում 1990 թ. բանակցություններ տեղի ունեցան Եվրոպայում նաև սովորական զենք արգելման մասին Պայմանագիր կնքելու շուրջը: Դա նույնպես կարևոր իրադարձություն էր մայրցամաքում կայունության հաստատման գործում: 1992 թ. ստորագրվեց հատուկ պայմանագիր խորհրդակցության մեջ մտնող պետությունների ռազմական բաց գործունեության մասին:

20-րդ դարի 80-90-ական թվականների սահմանագծում ԵԱՀԿ-ն կարևոր ավանդ ներդրեց Եվրասիական տարածաշրջանում ևս կայուն իրավիճակ ստեղծելու գործում: Սառը պատերազմի ավարտը Եվրոպայում նշանակալի չափով այդ խորհրդակցության գործունեության արդյունք էր: Նոր հնարավորություններ ստեղծվեցին հետառնակատման զարգացման համար ոչ միայն Եվրոպայում, այլև միջազգային քաղաքականության մեջ: Նոր Եվրոպայի Փարիզյան խարտիան, որ ընդունվեց 1990 թ. հանդիպման ժամանակ, բխում էր հենց այդ խնդիրներից:

Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի և ԽՍՀՄ-ի փլուզումը իր ազդեցությունը թողեց ԵԱՀԿ-ի կառուցվածքի վրա: 90-ական թվականներին բնորոշ գիծը դարձավ նորարարությունը, նոր պետությունների կազմավորումը: Քայլեր ձեռնարկվեցին ԵԱՀԿ-ի կազմակերպական կառուցվածքի կատարելագործման և ամրա-

անդաման ուղղությամբ: Այդ խնդրին առաջինը արձագանքեցին 1990 թ. Փարիզում տեղի ունեցած սամիթի մասնակիցները, իսկ 1992 թ. Յեյլսինկիում գումարված սամիթը ընդունեց փաստաթուղթ և Խորհրդակցության կազմակերպական գործունեության մասին հատուկ փաթեթ: 1994 թ. Բուդապեշտում տեղի ունեցած համաժողովում որոշվեց ԵԱՀԿ-ն վերակառուցել բանակցային ֆորումի տեսքով և այն դարձնել մշտական գործող մարմին: 1995 թ. ԵԱՀԿ-ն վերանվանվեց ԵԱՀԿ-ի Եվրոպայում Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպության: Ընդլայնվեց կազմակերպության կազմը: Այժմ նրա անդամների թիվը կազմում է 55 երկիր: Նրա մեջ մտել են նախկին ԽՍՀՄ-ի տերրիտորիայում ստեղծված մի շարք պետություններ, Հարավսլավիայի կազմից անջատված երկրները: Կազմակերպության թվական ընդլայնումը նրան տալիս է մեծ լիազորություններ, համաշխարհային քաղաքականության մեջ ինտեգրացնելու նաև Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի պետություններին: Այդ նոր պետությունները եթե նախկինում մտնում էին «Եվրոպական տարածաշրջանի» մեջ որպես Խորհրդային Միության մաս, ապա այժմ նրա տերիտորիայում առաջացած պետությունները դարձել են ԵԱՀԿ-ի անմիջական անդամներ, ինքնուրույն միջազգային սուբյեկտներ: Այնպես որ նրա աշխարհագրական սահմանների մեջ մտնում են նաև Եվրոպայից դուրս բազմաթիվ նոր երկրներ:

ԵԱՀԿ-ի կառուցվածքում բարձրագույն օրգանը նրա մեջ մտնող պետությունների ղեկավարների և կառավարությունների խորհրդակցությունն է, որ հրավիրվում է երկու տարին մեկ: Կենտրոնական ղեկավար մարմինը Մինիստրների խորհուրդն է արտաքին գործերի մինիստրների մասնակցությամբ, որը իր նստաշրջանները հրավիրում է տարին մեկ անգամ: Ղեկավար Խորհուրդը պարբերաբար նիստեր է հրավիրում արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների տնօրենների մակարդակով: Այն տարեկան մեկ անգամ էլ հրավիրվում է որպես տնտեսական ֆորում: Քաղաքական կոնսուլտացիաներ վարելու գլխավոր օրգանը հանդիսանում է Մշտական Խորհուրդը, որի նստավայրը գտնվում է Բոննում և իր մեջ ներգրավում է բոլոր անդամ-երկրների ներկայացուցիչներին: Մշտական Խորհուրդը անհրաժեշտության դեպքում հրավիրում է արտահերթ նիստեր իրադարձությունների արագ զարգացման այս կամ այն խնդիրը լուծելու համար: ԵԱՀԿ-ի օպերատիվ գործունեությունը իրականացնում են գործող ներկայացուցիչները, որոնք նախագահում են նիստերի ժամանակ հերթականությամբ մեկ տարի ժամկետով: Գործող ներկայացուցիչների վրա դրված է ԵԱՀԿ-ի պառլամենտական

ասամբլեայի հետ կապերի իրականացման խնդիրը: ԵԱՀԿ-ի գլխավոր պաշտոնական անձը Գլխավոր քարտուղարն է, որը ընտրվում է 3 տարի ժամանակով Մինիստրների խորհրդի կողմից: Մշտական գործող օրգանը Գլխավոր քարտուղարին կից գործող Քարտուղարությունն է, որի նստավայրը Վիեննան է: Այստեղ է տեղավորված նաև կոնֆլիկտների կարգավորման կենտրոնը, որը գործում է Մինիստրների խորհրդին կից: Կենտրոնի անդամ երկիրները անց են կացնում կոնսուլտացիաներ դեմոկրատական ինստիտուտների և մարդու իրավունքների պաշտպանության բյուրոյի (նստավայրը Վարշավան է) հետ, համագործակցում են ժողովրդավարության ուղին բռնած նոր պետությունների հետ՝ հաղթահարելու համար քաղաքացիական հասարակության ստեղծման ճանապարհին կանգնած արգելքները: 1997 թ. ԵԱՀԿ-ի կողմից ստեղծվեց նոր կառույց՝ որի վրա դրվեց զանգվածային ինֆորմացիոն միջոցների գործունեության վերահսկողության խնդիրը: Կառույցի ղեկավար ներկայացուցիչը պատասխանատու է խոսքի ազատության դեմ ոտնձգությունները կանխելու գործում:

ԵԱՀԿ-ն մեծ ջանադրությամբ փորձում է լուծում տալ կոնֆլիկտների կարգավորմանը այնպիսի շրջաններում, ինչպիսիք են Լեռնային Ղարաբաղը, Տաջիկստանը, Աբխազիան, Հարավային Օսեթիան, Մերձդնեստրը, Չեչնիան և այլն, որոնք համարվում են լարվածության թեժ գոտիներ: Բայց միշտ չէ, որ դա նրան հաջողվում է: Այդ է պատճառը, որ այդ առնակատումների հաղթահարման խնդիրը դրված է ԵԱՀԿ-ի գործունեության արդյունավետության բարձրացման հիմքում: Լարվածության թեժ գոտիներ են ուղարկվում նորանոր առաքելություններ, ստեղծվում են ժողովրդավարական նոր ինստիտուտներ Բոսնիայում և Հերցեգովինայում, Խորվաթիայում, Մակեդոնիայում, Վրաստանում, Մոլդովայում, Տաջիկստանում, Էստոնիայում, Լատվիայում, Ուկրաինայում: Հատուկ առաքելություններ են աշխատում Ռուսաստանում (Չեչնիա), Ալբանիայում, Բելոռուսում: ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում ստեղծվել է ազգային փոքրամասնությունների գծով Գերագույն կոմիսարի պաշտոնը, որի իրավասության մեջ է մտնում լարվածության տարբեր շրջաններում ազգամիջյան կոնֆլիկտների հաղթահարման գործը (օրինակ, Մերձբալթյան երկրներում խիստ սրվել են տեղի և ռուս բնակչության միջև եղած հարաբերությունները): Շատ ջանքեր են գործադրվում նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման ուղղությամբ: ԵԱՀԿ-ի դրոշի ներքո մինչև այժմ գործում է այսպես կոչված Մինսկի խումբը: 1994 թ. Բուդապեշտում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ-ի սամիթում որոշում ընդունվեց ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի բանաձևերի

հիման վրա ստեղծել հատուկ մարմին, որը զինդադարից հետո (1994 թ. մայիսի 12) շարունակելու էր բազմակողմ բանակցությունները ռազմական առճակատումը վերացնելու և Ղարաբաղյան հիմնահարցը վերջնականապես լուծելու համար: Մշակվեց օպերատիվ գործունեության մեխանիզմ: Դա, ըստ էության, ԵԱՀԿ-ի նոր սկզբունքների առաջաշում էր ընդհանրապես առճակատումների կարգավորման գործում: Ավելի էին հստակեցվում նրա խնդիրները: 1997 թ. և 1998 թվականներին Մինսկի խումբը հանդես եկավ մի շարք առաջարկներով: Հետագայում ևս Ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծման առթիվ նա առաջ քաշեց մի շարք նոր տարբերակներ, որոնցից մինչև այժմ ոչ մեկը չի ընդունվել կամ Հայաստանի կամ Ադրբեյջանի կողմից:

ԵԱՀԿ-ն զնալով ավելի է հստակեցնում իր դերը Եվրոպայի քաղաքական հարաբերությունների մեջ: Բայց քանի որ Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի, ինչպես նաև Մերձբալթյան երկրները իրենց առջև խնդիր էին դրել մտնել ՆԱՏՕ-ի մեջ, դառնալ նաև Եվրոմիության անդամներ, կարծես թե որոշ չափով իջավ ԵԱՀԿ-ի դերն ու նշանակությունը: Վերջերս Մերձբալթյան երկրները, ինչպես և Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի որոշ երկրներ դարձան ՆԱՏՕ-ի անդամներ, բայց դա ոչ մի չափով չի նսեմացնում ԵԱՀԿ-ի դերն ու նշանակությունը: Ռուսական դիվանագիտությունը շատ փորձեր կատարեց ՆԱՏՕ-ի առաջխաղացումը դեպի Արևելք խանգարելու և կասեցնելու համար, բայց դրանք ավարտեցին անհաջողությամբ: Ռուսական արտաքին քաղաքականությունը ձգտում էր ավելի բարձրացնել ԵԱՀԿ-ի վարկանիշը՝ դրանով իսկ հակադրվելով ՆԱՏՕ-ին: Առանց դրան էլ, սակայն ԵԱՀԿ-ի դերը զնալով աճում է, ստեղծվում են նոր հնարավորություններ մայրցամաքում կայունության և անվտանգության ապահովման համար:

Միջազգային կազմակերպությունների շարքում խոշոր դեր է խաղում նաև Հյուսիսատլանտյան պայմանագրի կազմակերպությունը: Ներկայումս նոր կազմի մեջ մտնում են 26 երկրներ: Այն համալրվեց Մերձբալթիկայի և Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի մի շարք երկրներով: Հյուսիսատլանտյան պայմանագրի կազմակերպությունը (ՆԱՏՕ) ապահովում է նրա մեջ մտնող պետությունների փոխհամագործակցությունը ռազմաքաղաքական բնագավառում: Որպես եազմաքաղաքական կառույց նա Եվրոպայում, նաև աշխարհում, գոյություն ունեցող ամենազարգացած ու ամենահզոր կազմակերպությունն է: ՆԱՏՕ-ում գործում է մեխանիզմների մի ամբողջ համակարգ, որի մեջ իրականացվում է կազմակերպության մեջ մտնող երկրների քաղաքականությունը

միջազգային արենայում՝ ընդհուպ մինչև ռազմական գործողությունների իրականացումը պատերազմների դեպքում:

Միության բարձրագույն քաղաքական մարմինը հանդիսանում է Հյուսիսատլանտյան հորիզոնը, որը իրեն է վերապահում կազմակերպության «քաղաքացիական մասի» ղեկավարման իրավունքը: Խորհրդի նստաշրջանները տեղի են ունենում տարին երկու անգամ արտաքին գործերի մինիստրների մասնակցության մակարդակով: Այդ նստաշրջաններին հաճախ մասնակցում են նաև պաշտպանության նախարարները, իսկ որոշ դեպքերում էլ պետությունների և կառավարությունների ղեկավարները: Նստաշրջանները ուղղորդում են ՆԱՏՕ-ի գործունեությունը, քննարկում են միջազգային կյանքի բազմաթիվ հարցեր, ընդունում են որոշումներ այս կամ այն կարևոր հիմնահարցի վերաբերյալ, մշակում այդ որոշումները իրականացնելու միջոցներն ու մեթոդները:

Սառը պատերազմի ավարտը նշանավորվեց նրանով, որ Արևելք-Արևմուտք երկար տարիներ շարունակվող սուր հակադրությունը փաստորեն դուրս մղվեց օրակարգից: Հյուսիսատլանտյան Միությունը այժմ արդեն գործ պետք է ունենար ստեղծված նոր իրադրության հետ, երբ ծագում էին նոր խնդիրներ և այդ խնդիրները նորովի լուծելու հնարավորություններ: 20-րդ դարի 90-ական թվականների ընթացքում երկու անգամ ընդունվեցին ՆԱՏՕ-ի ռազմավարական երկու նոր կոնվենցիա 1991 թ. Հռոմի և 1999 թ. Վաշինգտոնի սամիթներում: Այլանսի վերակառուցման գործընթացը, որը ընթանում էր լուրջ բանավեճերի ու քննարկումների միջոցով, հիմնականում կանգ առավ հետևյալ ուղղությունների վրա.

1. Աստիճանաբար փոքրանում է ՆԱՏՕ-ի ռազմական ակտիվությունը: Որոշվեց ոչ միայն կրճատել զինված ուժերի, սպառազինությունների քանակը, այլ նաև ռազմական շտաբների թիվը՝ այն 65-ից հասցնելով 20-ի:

2. Սառը պատերազմի ավարտից հետո ՆԱՏՕ-ի կազմակերպական վերակառուցման առաջին էտապում հատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի այլանսի ոչ ռազմական ֆունկցիաների վրա: 1991 թ. Հռոմում տեղի ունեցած ՆԱՏՕ-ի նստաշրջանը հավանություն տվեց «նոր ռազմավարական կոնվենցիային», հատուկ ընդգծելով երկխոսության և համագործակցության զարգացման միջոցով ձեռք բերված անվտանգության ապահովման փաստը: 1994 թ. Բյուլեսելում տեղի ունեցած սամիթում ընդգծվեց միության քաղաքական դերի բարձրացման անհրաժեշտությունը Եվրոպայում գործող այլ կազմակերպությունների հետ համագործակցությունը խորացնելու ասպարեզում:

3. Ալյանսի դերի բարձրացման նպատակով առաջարկվում էր ԱՄՆ-ին ներգրավել եվրոպական մյուս կառույցների մեջ՝ պահպանելով Միության եվրոպական անդամների սուվերենությունը: Միության 1994 թ. Բրյուսելի սամիթը պաշտոնապես հաստատեց ձևավորվող ռազմավարական նոր կուրսը՝ «անվտանգության և պաշտպանության բնգավառում եվրոպական մույնականության» մասին (European Security and defence Identity-Esy) ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում:

4. Մեծ աշխատանք կատարվեց ՆԱՏՕ-ի մեջ չմտնող երկրների հետ ակտիվ ու խորը հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ: 1991 թ. ստեղծվեց Հյուսիս-ատլանտյան համագործակցության կոնսուլտատիվ ֆորումը (Միություն), որի մեջ բացի ՆԱՏՕ-ի անդամներից ներգրավվեցին նաև մախկին սոցիալիստական երկրները: Որոշ ժամանակ անց ֆորումի մեջ մտան նաև հորհրդային Միության տերիտորիայում առաջացած պետությունները: ՆԱՏՕ-ի գործընկերներ դարձան նաև մի քանի չեզոք երկրներ և ֆորումի անդամների թիվը 1997 թ. հասավ 44-ի: Այն սկսեց կոչվել եվրոատլանտյան գործընկերության խորհուրդ (CEAA), որը ՆԱՏՕ-ի գլխավոր կառույցն է եվրոպայում անվտանգության պահպանման գործում: «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» (IIPM) ծրագրի մախսածնող խումբը հրավիրում է ԵԱՀԿ-ի բոլոր անդամ-երկրներին համագործակցության ՆԱՏՕ-ի հետ:

5. 1993 թ. սկսած ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում բանվեճի գլխավոր հարցը դարձավ ալյանսի ընդարձակման հարցը՝ մախկին սոցիալիստական երկրների և մերձբալթյան պետությունների հաշվին: 1997 թ. պաշտոնական որոշում ընդունվեց Լեհաստանի, Չեխիայի մասին: Վերջնականապես նրանք անդամագրվեցին ՆԱՏՕ-ին 1999 թ.: Ռուսաստանը ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց ՆԱՏՕ-ի դեպի Արևելք ընդարձակման դեմ: Բայց և այնպես այդ ընդարձակումը շարունակվեց և 2002 թ. ՆԱՏՕ-ի անդամներ դարձան ևս 7 պետություններ Մերձբալթիկայից և Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայից: Միաժամանակ ՆԱՏՕ-ի ղեկավարությունը բազմիցս հանդես եկավ հայտարարություններով այն մասին, որ միության ընդարձակումը չի նշանակում ռազմական կառույցների ընդլայնում: Ընդհակառակը Միությունը գնալով ձեռք է բերում զուտ քաղաքական կազմակերպության կարգավիճակ և ուղիներ է փնտրում զարգացնելու կապերը նաև Ռուսաստանի հետ:

6. Մեծ ուշադրություն դարձվեց նաև Միության նոր առաքելությունների վրա, որոնք դուրս էին նրա մախկին ֆունկցիաների շրջանակից: ՆԱՏՕ-ի նոր «ռազմավարական

կոնցեպցիայում, որ հավանության արժանացավ 1999 թ. ապրիլին Սոֆիայում տեղի ունեցած սամիթի կողմից, հնարավոր լուծելի խնդիրների շարքին դասվեցին ճգնաժամային գոտիների առճակատումների կարգավորման հարցը, նման առաջին քայլը դարձավ 1999 թ. մարտին Հարավսլավիայում իրականացված գործողությունը՝ կապված Կոսովոյի ճգնաժամի հետ: Ռազմական օպերացիան Հարավսլավիայի դեմ ցույց տվեց, որ այսպես կարող է ուժ գործադրել ՆԱՏՕ-ի անդամ-երկրների սահմաններից դուրս և առանց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի սանկցիայի:

7. Միջազգային քաղաքական համակարգում ՆԱՏՕ-ի դերը եվրոպական մայրցամաքում որոշվում է նրանով, որ վերակառուցվող Հյուսիսատլանտյան Միության քաղաքական և ռազմական ունակությունը գնալով աճում է, ՆԱՏՕ-ն ընդարձակվում է՝ իր մեջ ներգրավելով նոր երկրների, որոնց թեկնածուների թվում են նաև խորհրդային Միության նախկին տերիտորիայում ստեղծված որոշ պետություններ: Բայց միաժամանակ պետք է փաստել, որ առանց Ռուսաստանի Դաշնության համաձայնության, այդ խնդրի լուծումը կարող է դեմ առնել մեծ դժվարությունների: Հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով էլ 1997 թ. երկխոսություն սկսվեց Ռուսաստանի Դաշնության և Հյուսիսատլանտյան Միության միջև միասնական որոշումներ ընդունելու, տարբեր հարցերի շուրջ կոնսուլտացիաներ անցկացնելու, համագործակցության զարգացման համար միասնական գործունեություն ծավալելու և այլ հարցերի շուրջ:

Ստեղծվեց Ռուսաստան-ՆԱՏՕ մշտական գործող հանձնաժողով: Բայց նրանց միջև համագործակցության զարգացման չլուծված բազմաթիվ խնդիրներ կան: Հատկապես տարածայնությունները սուր բնույթ ստացան 1999 թ. մարտին, երբ ՆԱՏՕ-ն առանց հաշվի առնելու Ռուսաստանի և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կարծիքը, միակողմանիորեն ռազմական գործողություններ ծավալեց Հարավսլավիայի դեմ: Ռուսաստանը դա գնահատեց որպես թաքնված ագրեսիա և իր ներկայացուցիչներին ետ կանչեց ՆԱՏՕ-ի կառույցներից՝ Ռուսաստան-ՆԱՏՕ մշտական հանձնաժողովից և «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» կազմակերպությունից:

Միջազգային կազմակերպությունների շարքում շատ մեծ դեր են կատարում Եվրոմիությունը (EC) և Արևմտաեվրոպական Միությունը (3EC):

Եվրոմիությունը ներկայումս իր կազմում ունի 15 պետություն: Ստեղծման պահին նրա մեջ մտնում էին 6 պետություններ՝ Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Հոլանդիան, Բելգիան,

Լյուքսեմբուրգը: 20-րդ դարի 70-ական թվականներին Իսպանիան, Պորտուգալիան, Հունաստանը: Սառը պատերազմի ավարտիվ հետո Եվրոմիության անդամներ դարձան նաև Ավստրիան, Շվեդիան և Ֆինլանդիան: Այժմ Միության մեջ մտնելու թեկնածուների թիվը 13-ն է: Եվրոմիության շրջանակներում զբաղված ավելի է խորանում նրա անդամ-երկրների ինտեգրացիոն պրոցեսները: Տեղի ունեցող գործընթացի գլխավոր հիմքը նախ և առաջ հանդիսանում է այդ երկրների տնտեսությունների ինտեգրացումը: Առաջին հերթին խնդիր դրվեց ստեղծել միասնական տնտեսական տարածք: Դրա առաջին քայլը հանդիսացավ միասնական մաքսային համակարգի ստեղծումը 1968 թ.: Հաջորդ քայլը միասնական ագրարային շուկայի ստեղծումն էր: Մշակվեց և գործողության մեջ դրվեց ընդհանուր ագրարային քաղաքականությունը: 1985 թ. ընդունվեց Միասնական եվրոպական ակտ, որի սկզբունքների համաձայն 1992 թ. վերջերին կազմավորվեց միասնական ներքին շուկան: 1990 թ. սկսեց կազմավորվել նաև տնտեսական վալյուտային միությունը: 1992 թ. Մաուստրիխտում (Հոլանդիա) ստորագրվեց Եվրոպական Միության մասին պայմանագիրը, որը բացի տնտեսական հարցերից, զբաղվելու էր նաև արտաքին քաղաքականության և անվտանգության պահպանման հարցերով: Տարին երկու անգամ տեղի է ունենում Միության մեջ մտնող երկրների ղեկավարների հանդիպում: Եվրոմիության գոյության հենց փաստը հսկայական ազդեցություն է թողնում նրա մեջ մտնող երկրների փոխհարաբերությունների վրա: Գնալով ավելի ու ավելի է մեծանում նրա դերը նաև միջազգային համընդգրկուն (գլոբալ) խնդիրների լուծման գործում, դառնում ինքնուրույն սուբյեկտ այդ համակարգում: Դա արտահայտվում է նաև ՄԱԿ-ի նստաշրջանում և միջազգային բազմաթիվ կոնֆերանսներում և բազմակողմ երկկողմ բանակցություններում:

Եվրոմիության գործունեության գլխավոր բնագավառներից մեկն էլ ռազմաքաղաքական ինտեգրացիայի ակտիվացումն է: Խոսքը վերաբերվում է առաջին հերթին «ընդհանուր արտաքին քաղաքականությանն ու անվտանգությանը»: Նախկին Հարավսլավիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ միասնական արտաքին արդյունավետ քաղաքականության համար անհրաժեշտ են նրա ռազմական ապահովության պայմաններ: Այդ խնդրի լուծումը իրականացվում է Արևմտաեվրոպական միության միջոցով, որը փափորեն ռազմական բնույթի կազմակերպություն է:

Արևմտաեվրոպական միությունը ստեղծվել է 1948 թ. Բրյուսելի պայմանագրի հիման վրա և մոդիֆիկացիայի է ենթարկվել 1954 թ. Փարիզի համաձայնությամբ: Միությունը երկար ժամանակ գտնվել է Եվրոպայի և միջազգային քաղաքական զարգացման ծայրագավառում (պերիֆերիա): Սակայն 80-ական թվականների կեսերից նա նոր վերածնունդ ապրեց և ակտիվացրեց ռազմական համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի շրջանակներից դուրս և առանց ԱՄՆ-ի մասնակցության: Դրա հետ միասին Արևմտաեվրոպական Միության ղեկավարությունը այն միտքը առաջ քաշեց, որ եթե հնարավորություններ առաջանան ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցելու, ապա այդ համագործակցությունը խետք է իրականանա Արևմտաեվրոպական Միության սկզբունքների հիման վրա: Դրան կարող է նպաստել հատկապես այն հանգամանքը, որ բոլոր 10-ը արևմտաեվրոպական պետությունները, որ մտնում են Միության մեջ, ՆԱՏՕ-ի անդամներ են: Բացի Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից ու Բենիլյուքսի պետություններից, Միության անդամներ դարձան նաև Գերմանիան ու Իտալիան 1994 թ. Փարիզի համաձայնությամբ, Օսպանիան ու Պորտուգալիան 1991 թվականին, իսկ Յունաստանը 1995 թ.: Գնալով փոխվում է նաև ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը Միության հանդեպ: Նրա մոտ նախկինում մտահոգություն կար, թե «Եվրոպական» ռազմաքաղաքական ինտեգրացիան կարող է առճակատման մեջ մտնել «ատլանտյան» ինտեգրացիայի հետ: 90-ական թվականների երկրորդ կեսին ՆԱՏՕ-ի և Արևմտաեվրոպական Միության կողմից մշակվեցին այդ երկու կառույցների հարաբերությունների կարգավորման և հետագա զարգացման մի շարք ծրարեր: Արևմտաեվրոպական Միության արեալում գտնվում են Եվրոպական 28 երկրներ: Դա նշանակում է, որ նա մոտենում է Ռուսաստանի Դաշնության սահմաններին, ինչպես որ դա անում է նաև ՆԱՏՕ-ն: Նույնը վերաբերվում է նաև Եվրոմիությանը, որի մեջ մտնելու թեկնածուներից են նաև Լեհաստանը, Յունգարիան, Չեխիան, Էստոնիան, Լատվիան, Լիտվան, որոնք անմիջականորեն շոշափում են Ռուսաստանի սահմանները, կամ մոտ են դրանց նման պայմաններում անհրաժեշտություն է առաջանում Արևմտաեվրոպական Միությանը ներգրավել Եվրոմիության մեջ: 1997 թ. Ամստերդամում ստորագրված փաստաթղթով դա հնարավոր չեղավ իրականացնել, բայց ընդունվեցին մի շարք հատուկ և կարևոր որոշումներ Եվրոպական այդ երկու Միությունների միջև համագործակցության ընդլայնման ու զարգացման վերաբերյալ:

Որոշ ժամանակ անց, Քյոլնում տեղի ունեցած միասնական սամիթում (1999 թ. հունիս) վերջնականապես հավանության արժանացավ եվրոպական այս երկու կառույցների միավորման մասին առաջարկը և որոշվեց այդ խնդիրը լուծել մինչև 2000 թ. վերջը: Սամիթում եվրոմիության հանձնաժողովում ստեղծվեց լրացուցիչ կոորդինատորի պաշտոն արտաքին և պաշտպանական քաղաքականության գծով: Նրան տրվեց մեծ լիազորություններ՝ ղեկավարելու և իրականացնելու Սամիթում սկսված գործընթացը:

Այսպիսով տեղի է ունենում եվրոմիության և Արևմտաեվրոպական Միության ինչպես անդամների շրջանակի ընդլայնման ինտեգրացիա, այնպես էլ նրանց ֆունկցիոնալ գործունեության ինտեգրացիա: Եվրոմիությունը վեր է ածվում կարևոր կառույցի՝ մայրցամաքում քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, պաշտպանական և այլ կարգի բազմաթիվ ու բազմաբովանդակ խնդիրների լուծման գործում: Նրան անդամակցելու մյուս երկրների շարժումը շարունակվում է, որոնց թվում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

Եվրոպական խորհուրդը ևս միջազգային հզոր կազմակերպություններից մեկն է, որը ստեղծվել է 1949 թ. և այժմ իր շարքերում ընգրկում է 43 երկիր, որոնց թվում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: Եվրոխորհուրդը իր հիմնական առաքելությունը տեսնում է ժողովրդավարության հետագա ընդլայնումը, նրա մեջ մտնող անդամ-երկրների միջև բարեկամական համագործակցության զարգացումը և ամրապնդումը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը: Կարևոր տեղ է գրավում նրա աշխատանքներում նաև անդամ-երկրների միջև համագործակցությունը մշակույթի, կրթության, առողջապահության, երիտասարդության, սպորտի, իրավունքի, ինֆորմացիայի, միջավայրի պաշտպանության և այլ բնագավառներում:

1993 և 1997 թվականներին տեղի են ունեցել Եվրոխորհրդի մեջ մտնող անդամ երկրների պետությունների ու կառավարությունների ղեկավարների հանդիպումներ: Եվրոխորհրդի բարձրագույն օրգանը Մինիստրների կոմիտեն է, որը գումարվում է տարին երկու անգամ արտաքին գործերի մինիստրների մակարդակով: Այդ նիստերի ժամանակ քննարկվում են համագործակցության քաղաքական ասպեկտները վերը նշված բնագավառներում և ընդունվում են համապատասխան որոշումներ, հուշագրեր, ղեկավարացիաներ և բանաձևեր իջազգային քաղաքականության տարբեր հարցերի շուրջը, որոնք մտնում են Եվրոխորհրդի գործունեության սֆերայի մեջ: Վերջերս ստեղծվել է

Եվրոխորհրդի կոնգրես կազմակերպությունը՝ տեղական և տարածաշրջանային իշխանությունների գործունեությունը կոորդինացնելու, տեղական ժողովրդավարությունը զարգացնելու խնդիրներով: Եվրոխորհրդի կազմի մեջ մտնող մի շարք էքսպերտ կոմիտեներ զբաղվում են միջկառավարական համագործակցության ընդլայնման ու զարգացման հարցերով: Շատ ակտիվ գործունեություն է ծավալում Եվրոխորհրդի պառլամենտական ասամբլեան, որում ներկայացված են խորհրդի անդամ-երկրների օրենսդիր մարմինները: Պառլամենտական ասամբլեան Եվրոխորհրդի գլխավոր նախաձեռնող գործունեության կրողն է: Այն հրավիրվում է տարին երկու անգամ և ընդունում որոշումներ ձայների պարզ մեծամասնությամբ:

Քաղաքական մեծ լիազորություններով է օժտված Եվրոխորհրդի գլխավոր քարտուղարը, որը ընդգրկվում է պառլամենտական ասամբլեայի կողմից: Մինչև այժմ Եվրոխորհուրդը ընդունել է ավելի քան 170 համեմրոպական կոնցեալցիաներ, որոնց մեծ մասը վավերացվել են նրաանդամ-պետությունների կողմից: Դրանք հավասար են 10 հազար երկկողմ պայմանագրերի ու համաձայնությունների:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո Եվրոխորհրդի գործունեությունը նոր բովանդակություն ստացավ: Ստեղծվեցին անհրաժեշտ պայմաններ նրա դեմոկրատական վերափոխումների համար: Մշակվեցին Եվրոխորհրդի մեջ նոր անդամների ներգրավման կանոններ, որոնցից գլխավորներն համարվեցին ժողովրդավարության իրավական կայունությունը, ազատ, հավասար և համընդհանուր ընտրությունները: Ամեն ինչ պետք է ծառայի քաղաքացիական հասարակության ստեղծման խնդրին: Եվրոխորհուրդը հեղինակավոր միջազգային կազմակերպություն է, որը կարողանում է անհրաժեշտության դեպքում օգնել լուծելու այս կամ այն երկրում առաջացած առճակատման իրավիճակները: Որպես օրինակ կարող են խառայել Թուրքիայում առաջացած քուրդական հարցի լուծման ուղղությամբ գործադրած ջանքերը, ռուսալեզու քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանության խնդիրը Մերձբալթյան երկրներում, սեպարատիստական ձգտումները Չեչնիայում, Խորվաթիայի միացման հարցը Եվրոխորհրդին և այլն: Այս և բազմաթիվ այլ հարցեր մշտապես գտնվում են Եվրոխորհրդի ուշադրության կենտրոնում:

Վերջին ժամանակներս ստեղծված միջազգային կազմակերպությունների մեջ յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը: Այն առաջացավ Խորհրդային Միության փլուզման հետևանքով: ԱՊՀ-ի անդամներ

դարձան ԽՍՀՄ-ի նախկին 12 հանրապետությունները: Նրա կազմի մեջ չմտան միայն մերձբալթիկայի երկրները՝ Լիտվան, Լատվիան և Էստոնիան: ԱՊՀ-ի նման կազմը հնարավորություն է տալիս նրան՝ լուծելու բազմաթիվ հիմնահարցեր, որոնք ընդհանուր են բոլոր անդամ-պետությունների համար: Այստեղ հաշվի է առնվում նաև այն հազամանքը, որ ընդամենը մի քանի տարի առաջ նրանք մտնում էին մեկ միասնական պետության մեջ և ունեին միևնույն խնդիրները: Փաստորեն ԱՊՀ-ն նախ և առաջ համարվում է «քաղաքակիրթ բաժանվածության» կազմակերպություն և ունի բազմաթիվ չլուծված հիմնահարցեր:

1993 թ. ընդունվեց ԱՊՀ-ի կանոնադրությունը: Կանոնադրությունը նախատեսում էր ԱՊՀ-ի մեջ մտնող երկրների բազմակողմանի համագործակցություն քաղաքական, տնտեսական, բնապահպանական, հումանիտար, մշակութային և այլ բնագավառներում: Կարևորվում էին նաև միասնական տնտեսական տարածության ստեղծման, զինաթափման, խաղաղության և անվտանգության ապահովման, անդամ-պետությունների ազատ հաղորդակցության, կապերի և ազատ տեղաշարժերի, փոխադարձ իրավական օգնության կիրառական մյուս հարցերում փոխհամաձայնեցված գործունեություն, վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու հիմնահարցերը: Բայց և այնպես մինչև այժմ էլ չարունակվում են բանավեճերը շատ հարցերի շուրջը: Թեև ԱՊՀ-ն ձևականորեն ունի զարգացած կազմակերպական կառուցվածք, սակայն պրակտիկ գործունեության արդյունքները դեռևս արդյունավետ չեն: Նրա զոյության առաջին տարիները ցույց տվեցին, որ ԱՊՀ-ի նշանակությունը աշխարհաքաղաքական հարցերում դեռևս հեռու է դրական հատկանիշներից: 1992 թ. Տաշքենդում ստորագրվեց պայմանագիր ԱՊՀ-ի երկրների կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի ստեղծման վերաբերյալ: Կյանքը ցույց տվեց, որ այն ձևական պայմանագիր էր փոխադարձ օգնության մասին, որովհետև պրակտիկորեն չստեղծվեց որևէ իրավական մեխանիզմ անդամ-երկրների փոխադարձ համագործակցության պատակով: Համակարգի մեջ մտան 12 երկրներից միայն 9-ը: Որոշ անդամ-երկրներ դեռևս գտնվում են սուր հակամարտության մեջ, ինչպես օրինակ Հայաստանը և Ադրբեյջանը: Ընդհանուր առմամբ ԱՊՀ-ն կարելի է բնութագրել որպես ինստիտուցիոն ինֆրակառույց բազմաբնույթ փոխհարաբերություններով, որոնք առաջին հերթին փոխադարձ օգնության նշանակություն ունեն: Ներկա վիճակում ԱՊՀ-ն և նրա դերը միջազգային քաղաքական զարգացման մեջ գնալով աճում է (մանրամասը տես հաջորդ գլխում);

Եթե դիտարկենք միջազգային կազմակերպությունները ըստ տարածաշրջանների, ապա կարող ենք մկատել, որ նրանցից շատերը կրում են «Եվրոցենտրիզմի» բնույթ: Դա արտահայտվում է ինչպես ծագումնաբանությամբ, այնպես էլ մասնակիցների կազմով: Այսօր Եվրոպայում, ի տարբերություն շատ տարածաշրջանների, գոյություն ունի միջազգային կազմակերպությունների զարգացած լայն ցանց: Պետք է նշել նաև, որ արևմտաեվրոպական տարածաշրջանային կազմակերպությունները իրենց մեջ ընդգրկում են Եվրոպայի երկրների մեծ մասը: Լինելով զուտ տարածաշրջանային, այնուհանդերձ նրանք խոշոր դեր են խաղում համաշխարհային քաղաքական զարգացման մեջ: Ի տարբերություն եվրոպական կազմակերպությունների, գոյություն ունեն նաև զուտ տարածաշրջանային կազմակերպություններ, որոնց նշանակությունը դեռևս դուրս չի եկել տվյալ տարածաշրջանի սահմաններից:

Աֆրիկական միասնության կազմակերպությունը (ՕԱԶ) ստեղծվել է 1963 թ. և հանդիսանում է ամենախոշոր տարածաշրջանային կազմակերպությունը: Նրա մեջ մտնում են 50 երկրներ: Վերջերս նրա կազմից դուրս է եկել միայն Մարոկկոն, որպես բողոք այն բանի, որ կազմակերպության մեջ ընդունվել էր նաև Սահարայի արաբական դեմոկրատական հանրապետությունը՝ Արևմտյան Սահարան: Կազմակերպությունը տարին մեկ անգամ հրավիրում է ասամբլեա՝ պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների մասնակցությամբ: Տարին երկու անգամ էլ հրավիրվում է Մինիստրների հորհրդի նիստ՝ Ադիս-Աբեբայում (Եթովպիա): Կազմակերպության անմիջական ղեկավարը Գլխավոր քարտուղարն է: Գործում են նաև մի շարք հանձնաժողովներ սոցիալ-տնտեսական, կրթության, գիտության, մշակույթի, առողջապահության, գաղթականների հարցերով զբաղվող, պաշտպանության, համագործակցության, հաշտեցման և արբիտրաժի: Կազմակերպությունը ունի նաև ինքնավար մասնագիտացված գործակալություններ՝ հեռուստակապի, փոստային Միության, նորությունների գործակալության, երկաթուղային գծերի միություն և այլն: Այս բոլորը ընդհանուր աֆրիկյան բնույթ է կրում:

Աֆրիկյան միասնության կազմակերպությունը քիչ դեր չի խաղացել մայրցամաքի ապագադուրացման գործում: Մեծ է դերը նաև Հարավ-Աֆրիկյան Միությունում ապարտեիդի դեմ մղված պայքարում: 1993 թ. Աֆրիկական միասնության կազմակերպությունում ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որի

իրավասության տակ դրվեցին առճակատումների հաղթահարման խնդիրը: Նրա վրա դրվեցին նաև այս կամ այն անդամ երկրում տեղի ունեցող ընտրությունների թափանցիկության գործընթացին հետևելու պարտականությունը: Եվ ընտրությունների ընթացքին հետևելու և առճակատումները կարգավորելու համար կազմակերպությունը օգտագործում էր դիտորդական ծառայություններ: 1996 թ. կազմակերպության անդամ-երկրները ստորագրեցին հատուկ պայմանագիր Աֆրիկան միջուկային զենքից զերծ գոտի դարձնելու վերաբերյալ: Մինչ այդ, դեռևս 1991 թ. ստորագրվել էր նաև Աֆրիկական երկրները տնտեսական համագործակցության մասին համաձայնագիր՝ հատուկ տեղ հատկացնելով ինտեգրացիոն գործընթացներին:

Տարածաշրջանային կազմակերպություններից է նաև Արաբական երկրների Լիգան (ԼԱԴ), որը ստեղծվել է 1945 թ.: Այժմ նա իր շարքերում ընդգրկում է 22 երկիր:

Իգայի խնդիրների մեջ առանձնապես կարևոր տեղ են գրավում քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, ֆինանսական, առևտրական, մշակութային և այլ բնագավառներում համագործակցումը, վիճելի և առճակատման բնույթի հարցերի կարգավորումը անդամ-երկրների միջև, արտաքին ագրեսիայի դեպքում միասնական պայքարի իրականացումը:

Լիգայի բարձրագույն օրգանը Խորհուրդն է, որի նիստերը գումարվում են տարին երկու անգամ: Խորհուրդում յուրաքանչյուր անդամ-երկիր օգտվում է մեկ ձայնի իրավունքից: Որոշումները ընդունվում են պարզ մեծամասնությամբ և պարտադիր են միայն կողմ քվեարկածների համար: 1964թ. կանոնավորապես հրավիրվում են պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների կոնֆերանսներ: Լիգայի գլխավոր քարտուղարի նստավայրը Կահիրեն է/Եգիպտոս/: Նա ապահովում է Լիգայի ընթացիկ ողջ գործունեությունը: Լիգայի շրջանակներում գործում են ավելի քան 10 տարբեր ենթակառույցներ՝ Տնտեսական խորհուրդ, Պաշտպանության խորհուրդ, Ադմինիստրատիվ տրիբունալ, մասնագիտական մի շարք կազմակերպություններ /արդյունաբերության, զարգացման, գյուղատնտեսության, կրթության, մշակութային, առողջապահության, գիտության, հեռուստակապի հանցագործությունների և ահաբեկչության դեմ պայքարի և այլն/:

Արաբական երկրների Լիգան մեծ դեր է խաղում արաբական երկրների միջև սերտ համագործակցության, նրանց գործողությունների կոորդինացման գործում: Երկար ժամանակ այդ կազմակերպությունը «արաբական համերաշխության» գլխավոր զենքն է Իսրայելի դեմ արաբական երկրների

պայքարում: Նա փորձում է ուղիներ փնտրել մերձավորարևելյան առճակատման կարգավորման համար: Լիզան ակտիվ դեր խաղաց նաև Պարսից ծոցի պատերազմի ժամանակ /1990-1991/, Իրաքյան ճգնաժամի հաղթահարման գործում՝ ԱՄՆ-ի կողմից Իրաքի տերիտորիայի 1997-98թթ. ռմբակոծման ժամանակ: Երբ նորից սրվեց իրաքյան ճգնաժամը և անմիջական վտանգ առաջացավ ԱՄՆ-ի կողմից նոր պատերազմի սանձազերծման համար, Արաբատան երկրների Լիզան ամեն ինչ արեց խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար: Բայց դա նրան չհաջողվեց, տապալվեց Սադամ Հուսեյնի բռնապետական վարչակազմը և այժմ Իրաքը բռնել է ժողովրդավարության զարգացման ուղին: Տարածաշրջանային կազմակերպությունների մեջ իր ուրույն տեղն ունի նաև Ամերիկյան երկրների կազմակերպությունը /ԿԸԹ/: Նրա անդամներ են 35 պետություններ: 35-րդ երկիրը՝ Կուբան, առայժմ ձևականորեն է համարվում կազմակերպության անդամ: Կուբայի ղեկավարների և առաջին հերթին Ֆիդել Կաստրոյի զնահատմամբ այդ կազմակերպությունը փաստորեն ԱՄՆ-ի գաղութային մինիստրության դեր է կատարում: Ներկայումս շատ պետությունների կողմից փորձեր են կատարվում Կուբայի շրջափակումը վերացնելու, նրա հետ նորմալ քաղաքական, տնտեսական և այլ կարգի հարաբերություններ հաստատելու համար: Հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, որ Կուբայում ևս տեղի են ունենում ժողովրդական վերափոխումներ:

1948թ. ընդունվել է կազմակերպության կանոնադրությունը: Ըստ նրա Ամերիկյան երկրների կազմակերպության հիմնական նպատակը համարվում է տարածաշրջանային խաղաղության պահպանումը: Ամեն տարի հրավիրվող գլոբալոր ասամբլեան, արտաքին գործերի մինիստրների կոնսուլտատիվ խորհրդակցությունները, բավականին լայն լիազորություններ ունեցող մշտական խորհուրդները քննարկում են բազմաբնույթ հարցեր: Տեղի են ունեցել Ամերիկյան երկրների կազմակերպության անդամ-երկրների բարձր մակարդակի չորս հանդիպումներ /1956, 1967, 1994 և 1998 թթ./: ԱեԿ-ի գործունեությունը դարձել է կարևորագույնը գործոն մի շարք բնագավառներում, որոնցում նրա անդամները /հատկապես Հարավային և Կենտրոնական Ամերիկայի երկրները/ հանդիպում են մի շարք դժվարությունների: Կազմակերպության ջանքերով հաղթահարվել են քաղաքացիական հակամարտությունները մի շարք երկրներում, հատկապես Նիկարագուայում և Գվատեմալայում, որտեղ տեղի է ունենում հետկոնֆլիկտային իրավիճակների կայունացում:

Իսլամական կոնֆերենցիայի կազմակերպությունը /04Խ/ չի դասվում տարածաշրջանային կազմակերպությունների կարգին: Այն ստեղծվել է 1969թ. և իր առջև նպատակ էր դրել աջակցել մուսուլմանական երկրներին, որոնց գործոնը գնալով աճում է ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում: Ներկայումս այդ կազմակերպությունը իր շարքերում համախմբում է աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններից 55 պետությունների: Կազմակերպության բարձրագույն օրգանը պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների կոնֆերանսն է, որ հրավիրվում է երեք տարին մեկ: Իսկ ամեն տարի հրավիրվում է արտաքին գործերի մինիստրների կոնֆերանս: Այդ կոնֆերանսներում քննարկվում են իսլամի քաղաքակրթության զարգացման ընդհանուր հիմնահարցեր, ինչպես նաև միջազգային քաղաքականության մեջ իսլամական երկրների ազդեցության աճի մասին բազմաթիվ խնդիրներ:

Իսլամական կոնֆերենցիայի կազմակերպությունում ստեղծված են մի շարք մշտական գործող կոմիտեներ, որոնք ձևականորեն ղեկավարվում են առանձին երկրների ղեկավարների կողմից, բայց նրանց գործունեության կոնկրետ արդյունքները այնքան էլ նկատելի չեն: Կազմակերպության ավելի կարևոր դերը արտահայտվում է այնպիսի կարևորագույն հարցերի լուծման գործում, ինչպիսին են պաղեստինյանը, աֆղանականը, բուսնիականը և այլն: Նրա դերը մեծ էր նաև իրաքյան-պարսկական պատերազմի դադարեցման գործում և տաջիկական հարցի կարգավորման մեջ: Նշանակալից երևույթ էր հետխորհրդային մուսուլմանական երկրների մուտքը կազմակերպության մեջ /Ադրբեջան, Ռգբեկստան, Ղրղստան, Ղազախստան, Տաջիկստան, Թուրքմենստան/: Միանալով այդ կառույցին, նրանք հույսը կապում են արտաքին-քաղաքական հնարավորությունների հետ, նրա միջոցով մուտք գործում միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի մեջ:

Տարածաշրջանային կազմակերպությունների մեջ առանձնապես դինամիկ զարգացող միավորումներից մեկը Հարավ-արևելյան Ասիայի պետությունների ասոցացիան է /ՀԱԱՊԱ/: Այն կազմավորվել է 1967թ. և այժմ նրա անդամներ են հանդիսանում 9 պետություններ: Կազմակերպության առջև կանգնած են սոցիալական, տնտեսական, մշակութային համագործակցության զարգացման մի շարք խնդիրներ: Այն նպաստում է Հարավ-արևելյան Ասիայի պետությունների տնտեսական ինքնուրույնության հաստատմանը, մեծ տերություններից կախվածության թուլացմանը, ներտարածքային տարածայնությունների հաղթահարմանը: Կազմակերպու-

թյան Անդամ-երկրների բարձր մակարդակի պաշտոնական հանդիպումները տեղի են ուներում երեք տարին մեկ: Դայց ոչ պաշտոնական հանդիպումներ տեղի են ունենում ամեն տարի: Արտաքին գործերի մինիստրների մակարդակով ևս ամեն տարի հրավիրվում են «մինիստրական նստաշրջաններ»: Կազմակերպությունը յուրաքանչյուր անդամ-երկրում ունի ազգային քարտուղարություն: Ազգային քարտուղարության ղեկավարները կազմակերպության Գլխավոր քարտուղարի և արտաքին գործերի մինիստրների հետ ձևավորել են մշտական կոմիտե, որը զբաղվում է ընթացիկ, քաղաքական ծրագրերի և կոորդինացման հարցերով: Կազմակերպության շտաբ-բնակարանը գտնվում է Ջակարտայում: ՀԱԱՊԱ-ն մեծ ջանքեր է գործարրում մերձենալու միջազգային մյուս կազմակերպությունների հետ, միասին լուծելի միջազգային հարաբերություններում տեղ գրած խնդիրները: 1992թ.որոշում ընդունվեց կազմակերպության անդամ-երկրների միջև ազատ առևտրի գոտի ստեղծելու մասին մոտակա 15 տարիների ընթացքում: 1995թ. ստորագրվել է նաև համաձայնություն տարածաշրջանը միջուկային զենքից զերծ զոնա հրչակելու մասին: Մյուս երկրների հետ /հատկապես հարևան/ երկխոսությունների միջոցով կազմակերպության անդամ-երկրները հասել են լուրջ հաջողությունների տարածաշրջանում կայունության և անվտանգության հաստատման գործում: Փաստորեն ՀԱԱՊԱ-ն այժմ կարևոր գործոնի դեր է խաղում Ասիախաղաղովկյանոսյան տարածաշրջանում, դառնում է բազմակողմ համագործակցության գլխավոր շարժիչ ուժերից մեկը:

Գ Լ ՈՒՆ Ի Վ

ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ (ԱՊՀ) ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ:

ա) Խորհրդային Միության փլուզումը և Անկախ Պետությունների Համագործակցության ստեղծումը

1991 թ. ԽՍՀՄ-ի փլուզումով աշխարհի քաղաքական քարտեզից անհետացավ վերջին կայսրությունը, որի տարածքում առաջացան 15 նոր անկախ պետություններ: Պրակտիկորեն նրանք բոլորը ներկայումս գտնվում են ազգայինպետականության ձևավորման, զարգացման, ռազմավարական նոր սկզբունքների մշակման գործընթացում, փնտրում են իրենց տեղը տարածաշրջանային և համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Փոխվում են ինտեգրացիոն ձևերն ու մեթոդները, համագործակցության ուղիները ինչպես հենց հետխորհրդային տարածքում, այնպես էլ միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգում:

Խորհրդային Միությունում ապահովագրացիոն գործընթացները սկսվեցին դեռ մինչև 1991թ. օգոստոսյան խռովությունը: Իսկ նրանից հետո Միությունը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալուց: Հենց խռովության օրերին (օգոստոսի 19-22-ը) ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու մասին առաջինը հայտարարեցին Մերձբալտիկայի երկրները՝ Լիտվան, Լատվիան, Էստոնիան: Նրանց անկախությունը անմիջապես ճանաչվեց միջազգային հանրության կողմից: Ռուսաստանի դաշնությունը ևս այդ երկրների անկախությունը ճանաչաց առաջին պետություններից մեկն էր: 1991թ. սեպտեմբերի 6-ին նրանց անկախությունը ճանաչվեցին նաև ԽՍՀՄ Պետական Խորհրդի կողմից: Մինչև 1991թ. օգոստոսի վերջը իրենց անկախությունը հռչակեցին ԽՍՀՄ-ի համարյա բոլոր հանրապետությունները: Ավելի ուշ իրենց անկախությունը հռչակեցին Տաջիկիստանը (սեպտեմբեր), Հայաստանը (սեպտեմբեր), Թուրքմենստանը (հոկտեմբեր), Ղազախստանը (դեկտեմբեր):

1991թ. սեպտեմբերի 2-5-ը տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ համագումարը, որը փաստորեն ինքնալուծարման համագումար դարձավ: Համագումարը

ընդունեց «Պետական իշխանության մարմինների և Խորհարդային Միության կառավարության մասին» օրենք անցումային շրջանի մասին: Անկախ պետությունների Միության (ԱՊՄ) Սահմանադրության մշակման համար ստեղծվեց նոր Գերագույն Խորհուրդ՝ բոլոր հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Նրա առաջին նստաշրջանը հրավիրվեց հոկտեմբերի 21-ին, բայց 7 հանրապետություններ նստաշրջանին մասնակցելու համար իրենց ներկայացուցիչներին չէին ուղարկել: Նստաշրջանը ստեղծեց պետական Խորհուրդ, որը զբաղվելու էր ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերով: Խորհրդի կազմի մեջ ընդգրկվեցին ԽՍՀՄ 11 հանրապետությունների ներկայացուցիչները: Դուրս էին մնում միայն Մերձբալթիկայի երկրները: Որոշ հանրապետությունների ներկայացուցիչներ էլ Խորհրդի կազմում ընտրվեցին՝ առանց նրանց մասնակցության: ԽՍՀՄ կառավարության փոխարեն ստեղծվեց ժամանակավոր մարմին՝ Միջհանրապետական տնտեսական կոմիտե, որում հանրապետությունները ներկայացված էին իրավահավասարության սկզբունքներով: Այսպիսով, 1991թ. աշնանը ԽՍՀՄ քաղաքական, օրենսդրական և գործադիր հիմնական օրգանները փոխարինվեցին միջհանրապետական համագործակցության մարմիններով:

Պետական Խորհրդի շրջանակներում բանակցություններ սկսվեցին ԽՍՀՄ առաջին նախագահ Մ.Գորբաչովի և հանրապետությունների լիդերների միջև Անկախ պետությունների Միության ապագա կառուցվածքի և գործունեության շուրջը: Մոլդովան, Հայաստանը և Ադրբեջանը հրաժարվեցին այդ բանակցություններին մասնակցելուց: Նոյեմբերին Պետխորհրդի նիստերին սկսեցին չներկայանալ նաև Ուկրաինայի ներկայացուցիչները, անձամբ նրա նախագահ Լ.Կրավչուկը: Դեռ մինչ այդ, հոկտեմբերի 1-ին Ղազախստանի մայրաքաղաք Ալմա-Աթայում տեղի ունեցավ 13 հանրապետությունների ղեկավարների հանդիպում, որտեղ տնտեսական համագործակցության մասին նախնական պայմանագիր ստորագրվեց: Հոկտեմբերի 18-ին այդ պայմանագիրը ստորագրվեց 8 հանրապետությունների ղեկավարների կողմից: Պայմանագիրը չստորագրեցին Ադրբեջանը, Վրաստանը, իսկ Ուկրաինան այն ստորագրեց միայն նոյեմբերի 6-ին:

1991թ. նոյեմբերի 14-ին Պետխորհրդի նիստում 7 հանրապետություններ արտահայտվեցին կոնֆեդերատիվ

պետության ստեղծման օգտին: Բայց նոյեմբերի 25-ին այդ հանրապետությունների ղեկավարները հրաժարվեցին հաստատել կոնֆեդերատիվ պետության ստեղծման պայմանագրի նախագիծը: Որոշվեց միայն այդ առաջարկը դարձնել հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդների քննարկման առարկա:

Խորհրդային Միության սկսված փլուզման պայմաններում էլ դեկտեմբերի 1-ին Ուկրաինայում անցկացվեց ժողովրդական հանրաքվե: Ընտրողների 90,3 տոկոսը արտահայտվեցին երկրի անկախության օգտին: Դրանով իսկ ուկրաինական ժողովուրդը պաշտպանեց իր երկրի ղեկավարության կարծիքը, որով նա հանդես էր եկել դեռևս նոյեմբերին և առաջարկել էր ստեղծել անկախ, իրավահավասար պետությունների համագործակցություն առանց քաղաքական ընդհանուր կենտրոնի:

1991թ. դեկտեմբերի 8-ին Բելովեժսկում (Բելոռուսիա), Վիսկոզա բնակավայրում հանդիպեցին Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի և Բելոռուսի ղեկավարներ Բ.Ելցինը, Լ.Կրավչուկը և Ս.Շուկշևիչը, որոնք ստորագրեցին Հայտարարություն և Համաձայնություն խՍՀՄ-ի վերացման և Անկախ Պետությունների Համագործակցության (հծթ - ԱՊՀ) ստեղծման մասին: Հայտարարությամբ, մասնավորապես հաստատվեց, որ նոր միութենական պայմանագրի նախապատրաստությունը մտել է փակուղի, իսկ խՍՀՄ-ի կազմից հանրապետությունների դուրս գալու օբյեկտիվ գործընթացը և անկախ պետությունների առաջացումը դարձել է իրական փաստ: Այդ կապակցությամբ հայտարարվեց նոր տիպի միության՝ Անկախ Պետությունների Համագործակցության ստեղծման անհրաժեշտության մասին: Բելոռուսի, Ռուսաստանի և Ուկրաինայի համաձայնությամբ, որպես խՍՀՄ-ի հիմնադիր պետություններ, որոշվեց չեղյալ հայտարարել 1922թ. դեկտեմբերի 30-ի պայմանագիրը խՍՀՄ ստեղծման մասին: ԽՍՀՄ-ը դրանով իսկ դադարեցնում էր իր գործունեությունը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և որպես աշխարհաքաղաքական միավորում: Չդիտելով ԱՊՀ-ն որպես միջազգային իրավունքի նոր սուբյեկտ, երեք պետությունների լիդերները պայմանավորվեցին Համագործակցության երկրների միասնական գործունեությունը իրականացնել կոորդինացիոն օրգանների միջոցով տարբեր բնագավառներում, ինչպիսիք են արտաքին քաղաքականությունը, ընդհանուր տնտեսական

տարածքի ձևավորումը և համագործակցության զարգացումը տնտեսական բնագավառում, համաեվրոպական և համաշխարհային շուկաների մեջ ներգրավումը, միասնական մաքսային համակարգի ձևավորումը, տրանսպորտի և կապի համակարգերի զարգացումը և համագործակցության ընդլայնումը, շրջակա միջավայրի պահպանության գործում համագործակցության ուժեղացումը և այլն:

Այդ բնագավառներում համագործակցությանը կարող են մասնակցել ինչպես ԽՍՀՄ-ից անջատված պետությունները, այնպես էլ այլ երկրներ, որոնք բաժանում են ԱՊՀ-ի կարծիքը, պաշտպանում են նրա սկզբունքները: Կարևոր հիմնահարցեր համարվեցին նաև միգրացիոն քաղաքականությունը, պայքարը կազմակերպված հանցագործությունների և միջազգային ահաբեկչության դեմ:

Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը հայտարարվեց բաց կազմակերպություն, ինչպես ԽՍՀՄ նախկին բոլոր հանրապետությունների, այնպես էլ այն երկրների համար, որոնք ցանկություն կհայտեն միանալ նրան՝ համաձայնելով նրա պահանջների ու սկզբունքների հետ: Բելուվեժսկյան Համաձայնությունը առաջինը վավերացրին Բելոռուսի Գերագույն Խորհուրդը և Ուկրաինայի Գերագույն Ռադան 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին: Դեկտեմբերի 12-ին այն վավերացվեց նաև Ռուսաստանի Դաշնության Գերագույն Խորհրդի կողմից: Դրան հետևեց ԽՍՀՄ-ի նախագահ Մ.Գորբաչովի դիմումը հանրապետությունների դեկավարներին ու պառլամենտներին՝ քննարկելու Անկախ Պետությունների Միության (ԱՊՄ) և Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) վերաբերյալ երկու փաստաթղթերը և ընդունել վերջնական որոշում Միության ճակատագրի վերաբերյալ: 1991թ. դեկտեմբերի 13-ին Ազգաբաղում (Թուրքմենստան) տեղի ունեցով կենտրոնականասիական հինգ պետությունների՝ Թուրքմենստանի, Ղազախստանի, Տաջիկստանի, Ղրղստանի և Ուզբեկստանի լիդերների հանդիպում: Խորհրդակցությունում քննարկվեց Թուրքեստանյան պետությունների կոնֆեդերացիա ստեղծելու մասին հարցը: Սակայն չգալով ընդհանուր համաձայնության, նրանք այնուամենայնիվ ողջունեցին Անկախ Պետությունների Համագործակցության ստեղծման մասին սլավոնական երկրների (Ռուսաստան, Ուկրաինա, Բելոռուս) առաջարկը և հայտարարեցին

նրա մեջ մտնելու իրենց պատրաստակամության մասին: Հանդիպման մասնակիցները միաժամանակ կատարեցին մի շարք հայտարարություններ, ուղղումներ և առաջարկություններ Բելովեժսկյան Համաձայնության վերաբերյալ: Համագործակցության վերջնական կառուցվածքի, խնդիրների ու նպատակների քննարկման համար հանդիպման մասնակիցները առաջարկեցին կազմակերպել բոլոր անկախ պետությունների ընդհանուր հանդիպում: Առաջարկվեց հանդիպման վայր դարձնել Ղազախստանի մայրաքաղաք Ալմա-Աթան:

Եվ իրոք, շուտով, 1991թ. դեկտեմբերի 21-ին այդպիսի խորհրդակցություն հրավիրվեց Ալմա-Աթայում: Հանդիպմանը մասնակցում էին խորհրդային Միության նախկին հանրապետություններից 11-ի լիդերները: Սլավոնական երեք երկրներին և կենտրոնական ասիական հինգ երկրներին միացան նաև Հայաստանը, Ադրբեջանը և Մոլդավան: Չէին մասնակցում Մերձբալթիկայի երեք պետությունները, որոնք հենց սկզբից սահմանազատվել էին Անկախ Պետությունների Համագործակցությունից և Վրաստանը: Խորհրդակցությունը ընդունեց Ալմա-Աթյան արձանագրություն, Դեկլարացիա, մի շարք ուրիշ փաստաթղթեր: Ալմա-Աթյան Արձանագրությամբ հաստատվեց, որ այն արձանագրող 11 պետությունները «իրավահավասարության սկզբունքներով և որպես բարձր պայմանավորվող կողմեր ստեղծում են Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը»: Արձանագրությունը դիտվում էր որպես ԱՊՀ-ի ստեղծման մասին Համաձայնության բաղկացուցիչ մաս: Իսկ դեկլարացիան ի լուր ամենքի հայտարարեց, որ «Անկախ Պետությունների Համագործակցության ստեղծումով ԽՍՀՄ-ը դադարեցնում է իր գոյությունը: Դրանով իսկ նախկին խորհրդային Միությանը ներկայացվեց վերջնական դատավճիռ: Հատուկ համաձայնությամբ 11 պետությունների ղեկավարները պայմանավորվեցին Համագործակցության երկրների գործունեության կոորդինացման մասին՝ միասնական հետաքրքրություն ներկայացնող հիմնախնդիրները լուծելու նպատակով: Որոշվեց ստեղծել Համագործակցության բարձրագույն մարմին, ինչպիսիք դարձան ԱՊՀ-ի պետությունների ղեկավարների խորհուրդը և ԱՊՀ-ի երկրների կառավարությունների ղեկավարների խորհուրդը: 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին Մ.Գորբաչովը հանդես եկավ հեռուստաելույթով և իր վրայից ցած

դրեց Խորհրդային Միության նախագահի պարտականությունները: Միաժամանակ նա այլևս ԽՍՀՄ-ի զինված ուժերի Գերագույն Գլխավոր հրամանատար չէր և միջուկային զենք կիրառելու իրավունքը (վահանակի կառավարումը) հանձնեց Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ.Ելցինին: Մ.Գորբաչովը դարձավ ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահը:

1991թ. դեկտեմբերի 30-ին Անկախ Պետությունների Համագործակցության մեջ մտնող երկրների ղեկավարների նոր հանդիպման ժամանակ ընդունվեց որոշում ԱՊՀ-ի պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների Խորհուրդների ժամանակավոր Համաձայնության մասին, ստորագրվեցին բազմաթիվ այլ փաստաթղթեր, որոնք նախանշում էին ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով ծագած հարցերի լուծման ուղիներն ու մեխանիզմները: Կարևորվեց նախկին Խորհրդային Միության սեփականության բաժանման խնդիրը, արտասահմանյան բանկերում ունեցած միջոցների տնօրինման հարցը: Քննարկվեցին նաև ԽՍՀՄ Ձինված ուժերի և սահմանապահ զորքերի, Համագործակցության երկրների ռազմավարական նոր կոնցեպցիաների ու բազմաթիվ այլ հարցեր:

Անկախ Պետությունների Համագործակցության առաջին սահմանադրական փաստաթղթերը՝ 1991թ. դեկտեմբերի 8-ի Բելովոժսկյան համաձայնագիրը և դեկտեմբերի 21-ին ընդունված Ալմա-Աթայան Արձանագրությունը հետագայում լրացվեցին Համագործակցության Կանոնադրությամբ, որը ընդունվեց 1993թ. հունվարի 22-ին Մինսկում տեղի ունեցած ԱՊՀ-ի ղեկավարների հերթական հանդիպման ժամանակ և գործողության մեջ դրվեց 1994թ. հունվարից:

բ) Անկախ Պետությունների Համագործակցության կառուցվածքը և զարգացման հիմնական էտապները

Անկախ Պետությունների Համագործակցության ստեղծումը ռուսական դիվանագիտության հաղթանակն էր: Փաստորեն դեռևս 1991թ. աշնանը միայն 7 հանրապետություններ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին Անկախ Պետությունների Միության (ԱՊՀ) ստեղծման նկատմամբ: Իսկ այժմ համագործակցության մեջ մտան 11 պետություններ, որոնք մինչ այդ դուրս էին եկել ԽՍՀՄ-ի

կացմից և հռչակել իրենց անկախությունը: Շուտով բոլոր պետությունները, բացառությամբ Ադրբեջանի, վավերացրին Համագործակցության ստեղծման մասին բոլոր փաստաթղթերը: 1992թ. նոյեմբերի 7-ին Ադրբեջանի ազգային ժողովը (Միջլիս) չվավերացրեց ԱՊՀ-ի հիմնական փաստաթղթերը և մեկ տարի շարունակ նրա ներկայացուցիչները ԱՊՀ-ի բոլոր հանդիպումներին մասնակցում էին դիտորդի կարգավիճակով: Սակայն 1993թ. վերջերից Ադրբեջանը ևս դարձավ ԱՊՀ-ի լիիրավ անդամ: Ավելին, նույն ժամանակ Համագործակցության անդամ դարձավ նաև Վրաստանը և ԱՊՀ-ի անդամների թիվը հասավ 12-ի: ԽՍՀՄ-ի նախկին հանրապետություններից միայն Մերձբալթյան պետությունները (Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա) մինչև այժմ էլ ցանկություն չեն արտահայտել մտնելու ԱՊՀ-ի մեջ: Այս բոլորով հանդերձ ԱՊՀ-ի անդամակցության հարցում դեռևս կան բազմաթիվ չլուծված հարցեր: 1993թ. Մոլդովան, Թուրքմենստանը և Ուկրաինան չստորագրեցին Համագործակցության Կանոնադրության մասին որոշումը: Այդ կապակցությամբ 1994թ. մարտի 31-ին Համագործակցության տնտեսական դատարանը քննարկեց սահմանադիր մի շարք փաստաթղթեր, որոնց մի մասը հենց վերաբերվում էր կազմակերպության անդամակցության խնդիրներին: Մինչ այդ, դեռևս 1992թ. ամռանը, Տնտեսական դատարանը, ելնելով ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների Խորհրդի (հթթ) և կառավարությունների ղեկավարների Խորհրդի (հկթ) որոշումներից, եզրակացրել էր, որ Համագործակցության անդամ-պետություններ համարվում են այն երկրները, որոնք ստորագրել և վավերացրել են երկու կարևորագույն փաստաթղթերը՝ Մինսկի Համաձայնությունը (1991թ. դեկտեմբերի 8) և Ալմա-Աթայի Արձանագրությունը (1991թ. դեկտեմբերի 21): Հաշվի առնելով այդ փաստաթղթերի վավերացման փաստը, ինչպես և Ադրբեջանի ու Վրաստանի անդամակցության եղելությունը, դատարանը որոշեց, որ ԱՊՀ-ի անդամ կարող են ճանաչվել 11 երկրներ առանց Մոլդովայի: Վերջինս հայտարարել էր տարեկետման մասին և հայտարարել, որ փաստաթղթերի վավերացումը կիրականացնի մինչև 1994թ. ապրիլի 22-ը: Միայն դրանից հետո նա կարող էր համարվել ԱՊՀ-ի անդամ: Եվ իրոք, 1994թ. ապրիլի 8-ին Մոլդովան վավերացրեց ԱՊՀ-ի գլխավոր երկու փաստաթղթերը և դարձավ նրա 12-րդ մասնակիցը: Ինչ

վերաբերում է ԱՊՀ-ի անդամության խնդրին, ապա դատարանը չէր կարող հաշվի չառնել այն համգամանքը, որ երեք պետություններ դեռևս չէին վավերացրել կանոնադրությունը: Հետևաբար ԱՊՀ-ի անդամներ համարվում էին 9 պետություններ՝ Ադրբեյջանը, Հայաստանը, Բելորուսը, Վրաստանը, Ղազախստանը, Ղրղստանը, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Տաջիկիստանը, Ուզբեկստանը: Եվ քանի որ Մոլդովան, Թուրքմենստանը և Ուկրաինան չէին վավերացրել ԱՊՀ-ի կանոնադրությունը, ապա նրանք համարվում էին միայն մասնակիցներ: Դրա հետ միաժամանակ ԱՊՀ-ի ոչ մի փաստաթղթում տարբերություն չէր դրվում Համագործակցության ստատուսով անդամի և մասնակցի միջև:

ԱՊՀ-ի շրջանակներում նրա ստադոման պահից ի վեր ստեղծվել են ավելի քան 70 մարմիններ: Դրանց մի մասը կանոնադրական են (հիմնական), մյուս մասը ճյուղային (մասնագիտացված): Իհարկե ԱՊՀ-ի փաստաթղթերում խիստ տարբերակում չկա Համագործակցության տարբեր օրգանների չափանիշների մասին:

Հիմնական (կանոնադրական) օրգանների թվին են պատկանում, մասնավորապես, ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների հորիզոնողը, կառավարությունների ղեկավարների հորիզոնողը, Միջպարլամենտական Ասամբլեան (ստեղծվել է 1992թ. մարտի 27-ին, շտաբ-բնակարանը գտնվում է Սանկտ-Պետերբուրգում): Արտաքին գործերի մինիստրների հորիզոնողը (ստեղծվել է 1998թ. սեպտեմբերի 23-ին), պաշտպանության մինիստրների հորիզոնողը (ստեղծվել է 1992թ. օգոստոսի 14-ին), Միջպետական Տնտեսական կոմիտե, Տնտեսական Միությունը (ԾԺՄ) ստեղծվել է 1994թ. հոկտեմբերի 21-ին, շտաբ-բնակարանը գտնվում է Մոսկվայում, գործադիր քարտուղարությունը (ստեղծվել է 1993թ. սեպտեմբերի 24-ին): Մինչ այդ գործում էր ՊՂԽ-ի և ԿՂԽ-ի հանդիպումների կազմակերպման բանվորական խումբը (Մինսկ 1992թ. հունիսի 6), ռազմական համագործակցության կոորդինացիոն շտաբը (ստեղծվել է 1993թ. դեկտեմբերի 24-ին Մոսկվայում), սահմանապահ զորքերի հրամանատարների հորիզոնողը (ստեղծվել է 1993թ.) սեպտեմբերի 24-ին, Ներքին գործերի մինիստրների հորիզոնողը (ստեղծվել է 1996թ. հունվարի 19-ին) և այլն:

Միաժամանակ ԱՊՀ-ի շրջանակներում գործում են ավելի քան 50 մասնագիտացված մարմիններ, որոնք կոչված են կոորդինացնելու անդամ-պետությունների առանձին գերատեսչություն-

ների գործունեությունը համագործակցության տարբեր բնագավառներում:

ԱՊՀ-ի քաղաքական օրգաններ են համարվում պետությունների ղեկավարների և կառավարությունների ղեկավարների խորհուրդները: Հենց նրանք են իրավասու բազմաթիվ քննարկված գիմնահարցերի վերաբերյալ ընդունելու վերջնական որոշումներ, որոնք հատկապես շոշափվում են քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և այլ բնագավառներին վերաբերվող խնդիրները: Խորհրդակցական մարմնի դեր կատարում են ԱՊՀ-ի անդամ երկրների տարբեր մինիստրությունների, մինիստրների խորհուրդների մի մասը: Նրանցից շատերը լիազորված չեն ընդունելու վերջնական որոշումներ: Բայց միաժամանակ նրանք նախապատրաստում են հիմնական քաղաքական օրգանների որոշումների նախագծերը, ինչպես և դառնում են ընդունված որոշումների կատարողներ: 1994թ. հոկտեմբերի 21-ին ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների խորհուրդը որոշեց, որ իր հաստատմանը պետք է ներկայացվեն միայն ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող խնդիրները: Հենց այդ միստում էլ որոշվեց, որ արտաքին գործերի, պաշտպանության մինիստրների խորհուրդները, Միջպետական տնտեսական կոմիտեն և Համագործակցության մյուս մարմինները լիազորված են ընդունելու իրենց իրավահավասարության ենթական բազմապիսի փաստաթղթեր: Բայց դրանով չփոխվեց Համագործակցության բոլոր մարմինների աշխատանքի ընդհանուր կարգը: ԱՊՀ-ի կոորդինացնող մարմինները, որպես կանոն, լիազորված չեն վերջնական որոշումներ ընդունելու: Նրանց իրավասության մեջ է մտնում ճյուղային մինիստրությունների գործունեության կոորդինացումը, առաջարկությունների առաջադրումը կանոնադրական մարմիններին: Ճիշտ է, որոշ գերատեսչական մարմիններ, որ ստեղծվել են վերջին տարիներին, ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու իրավունք ձեռք բերեցին իրենց լիազորությունների շրջանակներում: Սակայն այդ որոշումները կարող են դիտվել որպես երաշխավորություններ:

ԱՊՀ կառավարման կառուցվածքը ենթարկվել է բազմաթիվ փոփոխությունների և վերակառուցումների: Այսպես, ԱՊՀ կանոնադրության համաձայն կանոնադրական (հիմնական) օրգաններում նախագահությունը պետք է իրականացնեն բոլոր անդամ-երկրները հերթականությամբ՝ այբուբենի սկզբունքով:

Սակայն ամեն անգամ այդ հարցի քննարկումը թերի է մնացել և փաստորեն մինչև վերջերս նախագահում էին Ռուսաստանի Դաշնության ներկայացուցիչները: Եվ միայն 2003թ. հունվարին նախագահելու իրավունքը տրվեց Ուկրաինայի նախագահին՝ Լ.Կուչմային: ԱՊՀ-ի որոշ մարմիններ չհասնելով գործել, հեռանում են ասպարեզից: Շատ մարմիններ էլ գոյություն ունեն միայն թղթի վրա: 1999թ. ապրիլի 1-2-ը տեղի ունեցավ ԱՊՀ երկրների ղեկավարների հորհրդի հերթական վեհաժողովը, որտեղ Համագործակցության ղեկավար մարմինների բարեփոխումների մասին հատուկ որոշում ընդունվեց: Նպատակահարմար գտնվեց կրճատել այդ մարմինների թվաքանակը և ավելի կոնկրետացնել նրանց աշխատանքը: Միջպետական տնտեսական կոմիտեն, բանվորական աշխատանքային օրգանները առաջինն էին ենթակա բարեփոխման: Դրանք միավորվեցին մեկ մշտական գործող գործադիր, վարչական և կոորդինացնող մարմնի՝ ԱՊՀ-ի Գործադիր կոմիտեի մեջ: Որոշվեց նաև ստեղծել Համագործակցության Տնտեսական հորիզոնը: Արդյունքը եղավ այն, որ ստեղծվեց նաև ԱՊՀ-ի ղեկավար օրգանների նոր կառույց, որը պետք է կոորդինացներ ԱՊՀ-ի երկրների ղեկավարների, կառավարությունների ղեկավարների հորիզոնների, Միջպարլամենտական Ասամբլեայի, Տնտեսական Դատարանի, արտաքին գործերի մինիստրների հորհրդի, Գործկոմի, Տնտեսական հորհրդի, պաշտպանության մինիստրների հորհրդի, սահմանապահ զորքերի հրամանատարների հորհրդի, ինչպես և ճյուղային մյուս խորհուրդների գործունեությունը:

ԱՊՀ-ի կանոնադրական (հիմնական) և ճյուղային (մասնագիտացված) օրգաններում որոշումների ընդունման սկզբունքը կարգավորվում է կանոնադրությամբ, ՊՂԽ-ի և ԿՂԽ-ի արարողությամբ: Կանոնակարգը հաստատվել է 1996թ. մայիսի 17-ին:

Դեռևս 1992թ. հաստատվեց ԱՊՀ-ի քաղաքական որոշումների ընդունման պրակտիկա՝ «Հահագրգիռ կողմերի կոնցեսիուսի» հիման վրա: Ամեն մի անդամ-երկիր իրավունք ձեռք բերեց արտահայտվելու իր «ոչ Հահագրգիռ լինելու» մասին կարծիքը այս կամ այն հարցի վերաբերյալ (դա տեղի է ունենում համապատասխան փաստաթղթի չստորագրման միջոցով): Որոշումը պարտադիր է համարվում միայն այն պետությունների համար, որոնք այն ստորագրել են և վավերացրել: ԱՊՀ-ի ղեկավար մարմինների կողմից ընդունված միայն մի քանի փաստաթղթեր

կան, որ ստորագրվել են նրա բոլոր անդամ-պետությունների կողմից: Որպես կանոն, որ միայն Մոլդովան, Թուրքմենստանը և Ուկրաինան, այլ նաև Ադրբեջանը, Վրաստանը և Ուզբեկստանը չեն միանում այդ առաջարկներին, որոնց միջոցով ԱՊՀ-ի մարմինները փորձում են վեր կանգնել ազգային կոնկրետ շահերից: Շատ դեպքերում այդ պատճառով էլ ընդունված որոշումներ կրում են սոսկ խորհրդակտվական թնույթ:

ԱՊՀ-ի զարգացման մեջ կարելի է տարբերել երկու հիմնական փուլ: Առաջին փուլը ընդգրկում է 1992-1993 թվականները: Այդ շրջանում բնութագրականը այն է, որ փորձեր կատարվեցին պահպանելու հետխորհրդային տնտեսական տարածության ամբողջությունը: Հիմնականում ավարտվեց նախկին խորհրդային Միության ժառանգության բաժանումը նրա նախկին հանրապետությունների միջև: Տեղի ունեցավ նախկին միջհանրապետական համագործակցության մեխանիզմի ոչնչացում: ԱՊՀ-ի զարգացման առաջին շրջանի հիմնական արդյունքը դարձավ նախկին հանրապետությունների քաղաքական, տնտեսական և իրավական անջատումը:

ԱՊՀ-ի զարգացման երկրորդ փուլը սկսվեց 1993թ. աշմանը և շարունակվում է մինչև այժմ: Համագործակցության անդամ-պետությունները ձեռնամուխ եղան փոխհամագործակցության զարգացման նոր մեխանիզմների որոշմանը հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում: Նոր մոտեցումները պետք է նպաստեին Համագործակցության բոլոր անդամների, կամ մեծ մասի քաղաքական ու տնտեսական շահերի զարգացմանը: 1997թ. պարզ դարձավ, որ այդ ջանքերն այնքան էլ մեծ արդյունքներ չեն տալիս: Դրա համար էլ կարիք զգացվեց ձեռնարկել նոր միջոցներ ԱՊՀ-ի ղեկավար մարմինների բարեփոխումների և ազատ առևտրի գոտիների ստեղծման ուղղությամբ:

գ) ԱՊՀ տնտեսական և ռազմաքաղաքական համագործակցությունը

Հենց սկզբից ԱՊՀ-ում տիրապետող դարձան նախկին խորհրդային Միության շրջանների միջև զարգացած տնտեսական համագործակցության սկզբունքները: 1992թ. ԱՊՀ երկրները

ստորագրեցին մի համաձայնագիր, որը կոնկրետացնում էր անդամ-երկրների միջև փոխադարձ ներդրումների կարգը: Այդ ներդրումները պետք է իրականանային պետական պատվերների միջոցով: Առաջին երկարաժամկետ ներդրումային պայմանավորվածությունը ջեռք բերվեց 1992թ. հունիսին կառավարությունների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ: Սակայն հետագան ցույց տվեց, որ սկսված տնտեսական համագործակցությունը արդյունավետ չէր և համարյա չգործեց: Կրճատվեց երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը, տարադրամային արտահանումը երրորդ երկրներ կատարվում էր միայն բնական հարստությունների հաշվին: Գների ազատականացման հետևանքով (էներգակիրներ, սեփականաշնորհում և այլն) էապես փոխվեց ԱՊՀ-ի երկրների առևտրային հետաքրքրությունը: 1993թ. ստորագրված համաձայնությունը հիմնվում էր ազատ առևտրի սկզբունքների վրա: Նույն թվականի ամռանը տեղի ունեցավ ռուբլու գոտու վերջնական քայքայում, որը կանխորոշեց նաև նախկին ԽՍՀՄ տնտեսական տարածքի փլուզումը: Շարունակվում էր ԱՊՀ անդամ-երկրների ապրանքաշրջանառության կրճատումը: 1993թ. սեպտեմբերին ստորագրվեց ԱՊՀ երկրների Տնտեսական Միության ստեղծման մասին պայմանագիրը: Գործունեության առաջին շրջանում նախատեսվում էր ստեղծել ազատ առևտրի գոտի, երկրորդում՝ ազատ մաքսային գոտի, երրորդում՝ ապրանքների ընդհանուր շուկա, իսկ եզրափակիչ էպապում՝ Տարադրամային Միություն:

Հետագայում ևս ստորագրվել են բազմաթիվ համաձայնություններ, որոնց մեծ մասը չծառայեց իր նպատակներին: Դրանց չիրագործումը դարձավ խրոնիկական: Տնտեսական կապերը առողջացնելու նոր փորձ կատարվեց 1996թ., երբ Ռուսաստանի Դաշնությունը, Բելոռուսը և Ղազախստանը ստորագրեցին Մաքսային Միության մասին համաձայնագիր: Որոշ ժամանակ անց նաև Ղրղստանի մասնակցությամբ ստորագրվեց նոր պայմանագիր տնտեսական և հումանիտար բնագավառներում ինտեգրացիայի ընդլայնման մասին: 1999թ. այդ պայմանագրին միացավ նաև Տաջիկստանը: 1996թ. ապրիլի 2-ին ստեղծվեց Բելոռուսի և Ռուսաստանի Դաշնության համագործակցության Միությունը, որը 1997թ. մայիսին վերանվանվեց Բելոռուս-Ռուսաստան միություն: Սակայն ոչ քառակողմ համաձայնությունը և ոչ էլ Բելոռուս-Ռուսաստան միությունը լուրջ հաջողությունների չհասան:

Տաջիկստանի՝ պայմանագրի մեջ մտնելով տնտեսական համագործակցության հնարավորությունները ավելի թուլացան: Նույնիսկ միասնական մաքսային տարածության ստեղծումը ԱՊՀ-ի ներսում սրեց առևտրական հակասությունները այն երկրների հետ, որոնք չէին մտնում Մաքսային Միության մեջ:

ԱՊՀ անդամ-երկրների համագործակցության կարևորագույն բնագավառներից մեկը ռազմա-քաղաքական կապերի զարգացումն է: ԽՍՀՄ նախկին Ջինված ուժերի կրախը սկսվեց 1991թ. աշնանից՝ ԱՊՀ ձևավորման շրջանում: ԽՍՀՄ պաշտպանության վերջին մինիստր Ե.Շապոշնիկովը առաջարկեց ԽՍՀՄ Ջինված ուժերը վերակառուցել, փոխարինելով այն ԱՊՀ-ի միացյալ զինված ուժերի (ԿԹՀ): Նա գտնում էր, որ հինգ տարվա ընթացքում պետք է պահպանվեն զինված ուժերի հրամանատարական նախկին ընդհանուր կառուցվածքներն ու պաշտպանության համակարգը, իսկ ԱՊՀ-ի անդամ երկրներին առաջարկում էր մինչև զինված ուժերի վերակառուցման (տրանսֆորմացիա) ավարտը ձեռնպահ մնալ սեփականը ստեղծելու մտադրությունից:

«Շապոշնիկովի պլանը» հանավության չարժանացավ անկախություն ձեռք բերած մի շարք երկրների ղեկավարների կողմից և փաստորեն վերակառուցումը չիրագործվեց: 1992թ. փետրվարին ԱՊՀ-ի անդամ 8 երկրներ համաձայնություն ստորագրեցին ԽՍՀՄ-ի ռազմական ունեցվածքի ժառանգության տնօրինման հարցը լուծել հնարավոր կարճ ժամանակամիջոցով և իրավական բոլոր նորմերին համապատասխան: Սակայն ազգային զինված ուժերի ձևավորման ընթացքը շատ դանդաղ էր ընթանում և արդեն 1992թ. վերջերին ձախողվեցին նաև ԱՊՀ-ի ընդհանուր զինված ուժեր ունենալու շապոշնիկովյան կոնցեպցիան (հԿԺ): Այդ ժամանակ էլ փոխվեց նաև ԱՊՀ-ի միացյալ զինված ուժերի (ԿԹՀ) գլխավոր հրամանատարի ֆունկցիան: Այժմ արդեն նա զբաղվում էր խորհրդային նախկին զինված ուժերի տարաբաժանման խնդրով: Ժառանգության բաժանումը հիմնականում ավարտվեց 1993թ.:

ԱՊՀ-ի միասնական ռազմական համակարգի վերջնական փլուզումը ուղեկցվում էր նրա մեջ մտնող երկրների ռազմական համագործակցության թուլացումով: Երկարատև դիսկուսիաներից հետո 1993թ. օգոստոսին Պաշտպանության մինիստրների հորհրդի նիստում համաձայնություն ձեռք բերվեց ԱՊՀ-ի զինված ուժերի Գլխավոր հրամանատարությունը վերակառուցելու համագործակ-

ցության կոորդինացիոն Շտաբի: Որոշվեց նաև ստեղծել պաշտպանության ժամանակավոր կոալիցիոն ուժեր: Ռազմական համագործակցությանը ծառայած բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների քննարկումը հետաձգվեց: ԱՊՀ-ի 12 երկրներից բազմակողմանի ռազմական համագործակցությանը այսօր մասնակցում են Հայաստանը, Բելոռուսը, Ղազախստանը, Ղրղստանը, Ռուսաստանը և Տաջիկստանը:

Սկսած 1994թ., ԱՊՀ անդամ-երկրների ռազմաքաղաքական բազմակողմանի համագործակցությունը իրականացվում է «Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի» շրջանակներում, որ ստորագրվել է Տաշքենդում 1992թ. մայիսի 15-ին և ուժի մեջ է մտել 1994թ. ապրիլի 20-ին՝ հինգ տարի ժամանակով: 1999թ. պայմանագրի ժամկետը երկարաձգվել է: «Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագիրը» ռեգիստրացիայի է ենթարկվել ՄԱԿ-ի կողմից՝ նրա Կանոնադրության համաձայն:

«Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագիրը» նախատեսում էր ոչ այնքան կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի ստեղծում, որքան պաշտպանական այնպիսի Միության ձևավորում, որը պետք է ծառայի արտաքին վտանգը կանխելու գործին: Նրա առաջին հոդվածը վերաբերվում է միջպետական հարաբերությունների կարգավորման գործում ռազմական ուժ չգործադրելու պետությունների պարտականությանը: Բոլոր վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն միայն խաղաղ միջոցներում՝ ինչպես անդամ-երկրների, այնպես էլ ուրիշ երկրների հետ ունեցած հարաբերություններում: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, մինչև այժմ ՄՅՄՄ նախկին ողջ տարածքը պայմանագրով նախատեսված ռազմաքաղաքական համագործակցության շրջանակներում լիովին ապահովված չէ արտաքին վտանգից:

«Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի» խորհրդի առաջին նիստը գումարվեց 1993է. դեկտեմբերին, որտեղ և նշանակվեց նրա Գլխավոր քարտուղարը: Քարտուղարությունը սակայն աշխատանքի անցավ միայն 1996թ. հոկտեմբերին: 1995թ. փետրվարին հաստատվեցին ԱՊՀ անդամ-երկրների ռազմական համագործակցության հիմնական ուղղությունները: Տաշքենդյան պայմանագրով մշակվեց կոլեկտիվ անվտանգության իրականացման գործողության պլան, որը հետագայում այդպես էլ կիրառություն չունեցավ:

Ներկայումս կոնկրետ համագործակցության հիմնական ուղղությունները Տաշքենդյան պայմանագրի շրջանակներում իրենց մեջ ներառում են ռազմա-քաղաքական բնագավառը, զինված ուժերի շինարարությունը, միասնական հակաօդային համակարգի ստեղծումը, սահմանների միացյալ պաշտպանությունը, ռազմատեխնիկական կապերի ընդլայնումը, զինված ուժերի նախապատրաստումը և օգտագործումը անհրաժեշտության դեպքում և այլն: Այդ խնդիրների լուծումը ունի մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ, որոնց մեջ մտնում են նաև քաղաքական և ֆինանսական դժվարությունները: ԱՊՀ անդամ երկրների ռազմական համագործակցության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում նաև այդ երկրներում ծագած ներքին առճակատումների հաղթահարումը խաղաղ միջոցներով:

ԱՊՀ շրջանակներում ընդունվել են մի շարք փաստաթղթեր, որոնք իրավական դաշտ են ապահովում անդամ-երկրների միջև խաղաղության պահպանման համար: Այդպիսի փաստաթղթերից են ԱՊՀ կանոնադրությունը, Խաղաղության պահպանման զինվորական դիտորդների խմբերի մասին Համաձայնագիրը (1992թ. մայիսի 20, 1992թ. մայիսի 15): Կոնֆլիկտների կարգավորման մասին կոնցեպցիան (1996թ. հունվարի 19): ԱՊՀ-ում խաղաղության պահպանման համար կոլեկտիվ ուժերի ստեղծման մասին Համաձայնագիրը (1996թ. հունվարի 19) և այլն: Ներկայումս ԱՊՀ-ի երեք անդամ-պետություններում առճակատումների հաղթահարման ուղղությամբ դրական գործ է կատարվել՝ Մերձդնեստրում, Հարավային Օսեթիայում ու Աբխազիայում, Տաջիկստանում: Հաջողության հասնելու փորձեր են կատարել նաև Լեռնային Ղարաբաղում, որին աջակցում է նաև ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խումբը: Աբխազիայի առճակատման հաղթահարումը իրականացվել է ԱՊՀ-ի միջոցներով: 1994թ. հոկտեմբերին ԱՊՀ-ի հերթական վերաժողովում ընդունվեց այդ առճակատման հաղթահարման վերաբերյալ հատուկ որոշում: Հարավային Օսեթիայում և Մերձդնեստրում օպերացիաները իրականացվեցին եռակողմ և քառակողմ համաձայնությունների հիման վրա՝ ներգրավելով առճակատման բոլոր կողմերին: Տաջիկստանում օպերացիան իրականացվեց կոլեկտիվ խաղաղապահ ուժերի կիրառման մասին հատուկ համաձայնագրով:

ԱՊՀ-ի անդամ երկրների բոլոր առճակատման գոտիներում այդ որոշումների և համաձայնագրերի ընդունումից հետո ռազմական գործողություններ տեղի չեն ունեցել: Ռուսաստանի և միջազգային միջնորդական առաքելությունների (ՄԱԿ, ԵԱՀԿ և այլն) ակտիվ մասնակցությամբ 1997թ. նկատվում է առճակատման գոտիներում լարվածության մեղմացում և առաջընթաց Տաջիկստանի, Հարավային Օսեթիայի, Մերձդնեստրի և Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցեր կարգավորման գործում: Բայց դրանց վերջնական լուծումը դեռևս հեռու է բավարար լինելուց և դեռ երկար ժամանակ է պահանջում:

դ) Համագործակցության զարգացման հեռանկարները

Անկախ պետությունների Համագործակցության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում, սկսած 1991թ. մինչև այժմ Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքականությունը Համագործակցության երկրների հետ հարաբերություններում ենթարկվել է նշանակալի էվոլյուցիայի: 1992թ. վերջերին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը նախապատրաստեց արտաքին քաղաքականության կոնցեպցիայի նախագիծ, որում ԱՊՀ-ին տրվում էր տեղ: Նշվում էր, որ նախկին ԽՍՀՄ-ի հարևան երկրների (ասենք, օրինակ, Թուրքիայի) նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականությունը պետք է համապատասխանի ԱՊՀ մյուս երկրների քաղաքականության հետ: Փաստենք այն հանգամանքը, որ որոշ երկրներ փորձեցին օգտագործել ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և հակադիր քայլեր ձեռնարկեցին Ռուսաստանի դեմ հատկապես ներքաղաքական կնճռոտ հարցերի լուծման առիթով (Չեչնիա և այլն):

1994թ. Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի մինիստրության կողմից մշակվեց նոր դոկտրինայի նախագիծ: Այն կոչվեց ԱՊՀ-ի երկրների հետ հարաբերությունների դոկտրինա: Այն քննարկվեց 1994թ. ապրիլին տեղի ունեցած ԱՊՀ Անվտանգության հորիորդում, բայց վերջնական լուծում չստացավ: 1995թ. սեպտեմբերի 14-ին Բ.Ելցինի նախագահական հրամանագրով հաստատվեց Ռուսաստանի ստրատեգիական կուրսը ԱՊՀ մասնակից երկրների հետ քաղաքական հարաբերություններում: Այդ փաստաթղթում Ռուսաստանի գլխավոր նպատակն էր

համարվում ԱՊՀ-ի «պետությունների տնտեսական ու քաղաքական ինտեգրացումը մեկ միասնական միավորման մեջ, որը կարող կլինի հավակնելու արժանի տեղի համաշխարհային հանրության մեջ»: Միաժամանակ նշվում էր, որ ԱՊՀ-ի անդամ պարտյորների հետ հարաբերությունների զարգացումը պետք է իրականանա այնպիսի միջոցներով ու սկզբունքներով, որոնք չեն խաթանի Ռուսաստանի Դաշնության շահերը:

Ազգային անվտանգության բնագավառում կարևորվում էր կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի ստեղծումը՝ տաշքենդյան պայմանագրի և ԱՊՀ-ի անդամ-պետությունների միջև երկկողմանի և բազմակողմանի համաձայնությունների հիման վրա: Համագործակցության երկրների «արտաքին սահմանների» պահպանության ապահովման համար Ռուստանի սահմանապահ զորքերի ներկայությունը այդ երկրներում իրականացվում է նույնպես պայմանագրային իրավական սկզբունքներով: Միաժամանակ փորձեր են կատարվում ամրացնելու Ռուսաստանի Դաշնության պետական սահմանները սահմանակից երկրների հետ՝ պահպանելով ԱՊՀ-ի երկրների միջև սահմանների բաց լինելու սկզբունքը: ԱՊՀ-ի երկրները զնալով ավելի մեծ տեղ են հատկացնում խաղաղապահ ուժերի դերի բարձրացմանը: Սակայն դա պետք է իրագործվի ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի հետ համաձայնեցված գործողություններով:

Զգտելով պահպանել ԽՍՀՄ նախկին տարածքի միասնականությունը, հանդես գալ որպես «առաջատար ուժ» ԱՊՀ-ի կառուցվածքներում, Ռուսաստանի Դաշնությունը ձգտում է ԱՊՀ-ի մյուս երկրների հետ հարաբերությունները կառուցել ինքնահաստատման սկզբունքով: Միաժամանակ Ռուսաստանը ձգտում է հակադրվել ԱՊՀ երկրների՝ մյուս երկրների հետ հորիզոնական կապերի զարգացման քաղաքականությանը: Դրանով իսկ ռուսական քաղաքականությունը չի կորցնում կայսերական տենդենցիաների ուժեղացման հույսը:

Այսօր արդեն պարզ է դառնում, որ Ռուսաստանի՝ ԱՊՀ մյուս երկրների հետ հարաբերությունների զարգացման մասին փաստաթղթերի մեծ մասը կրում է զուտ դեկլարատիվ բնույթ:

ԱՊՀ համագործակցությանը կառույցներն ու քաղաքականությունը հաճախ է քննադատության ենթարկվում անդամ-պետությունների կողմից: Հիմնական շեշտը դրվում է այն բանի վրա, որ Համագործակցությունը ներկա վիճակով սպառել է իրեն կամ

կարող է ծառայել միջպետական հարաբերությունների կարգավորմանը փոխադարձ կոնսուլտացիաների միջոցով: Հնչում են նաև ավելի զգույշ գնահատականներ: Մասնակիցներից շատերը այն կարծիքին են, որ ԱՊՀ-ի երկրների միջև կապերը պետք է կառուցվեն ոչ թե որպես հարաբերություն կենտրոնի ու ծայրամասերի միջև, այլ դրանք պետք է զարգանան լիակատար իրավահավասարության սկզբունքներով: Նույնիսկ ԱՊՀ-ի շրջանակներում ինտեգրացիոն գործընթացների կողմնակիցները բավարար չեն համարում իրականացվող համագործակցության արդյունավետությունը: Այժմ բոլորն էլ ընդունում են, որ թեև Համագործակցության գործունեությունը արդյունավետ չէ, այնուհանդերձ այն դադարեցնելն էլ ձեռնառու չէ: Հետևաբար բոլորն էլ պարտավոր են փնտրել ու գտնել համագործակցության հետագա զարգացման նոր տարբերակներ: Համագործակցության հետագա զարգացման երկընտրանքը այն է, որ փաստորեն ԱՊՀ-ն ԽՍՀՄ-ից ժառանգել է հարաբերությունների կառուցման ուղղահայաց սկզբունքը և հանրապետությունների միջև եղած կապերի մեծ մասը վերջանում էր Մոսկվայով: Ուղղահայաց կախվածությունը (տնտեսական, տրանսպորտային, տեխնիկական, անվտանգության և այլ բնագավառներում) փաստորեն միակ ձևն է, որը միավորում է ԱՊՀ-ի բոլոր անդամ-երկրներին: Սակայն, եթե ռուսական քաղաքական էլիտայի մեծ մասը շահագործված է պահպանելու նախկին ուղղահայաց կապերը, ապա ԱՊՀ-ի մյուս բոլոր անդամ-պետությունները ձգտում են հասնել Մոսկվայից կախվածության թուլացմանը և իրար միջև հորիզոնական կապերի զարգացմանը:

ԱՊՀ-ի երկրների գործունեության մյուս երկընտրանքը արտոն-յալ առևտրի համակարգի ճակատագրի հարցն է, քանի որ Ռուսաստանի կողմից գնալով կրճատվում են Համագործակցության մասնակիցներին տրվող սուբսիդիայի աղբյուրները: Տնտեսական ու ֆինանսական շահերից ելնելով Ռուսաստանը շահագրգռված չէ առևտրի այդ ձևի զարգացման մեջ: Քաղաքագետների մեծ մասը այն կարծիքին է, որ վերջին հաշվով Ռուսաստանը պետք է հետագայում վճարի ԱՊՀ-ում իր առաջատար դերի համար: Իսկ ԱՊՀ-ի մյուս երկրների շահերը դրան լրիվ հակառակ են: Նույնիսկ այնպիսի երկրներ, որոնք լռյալ դիրք են գրավում Ռուսաստանի

նկատմամբ (Բելոռուս, Ղազախստան, Ղրղստան), ձգտում են ավելի քիչ կախվածություն ունենալ նրանից:

Միաժամանակ ԱՊՀ-ում տեղի ունեցող օբյեկտիվ գործընթացները հնարավորություն են տալիս պլանավորել Համագործակցության երկրների միջև հարաբերությունների գլխավոր տենդենցները: Թեև ուղղահայաց հարաբերությունները պահպանվում են, այնուամենայնիվ Ռուսաստանի և ԱՊՀ-ի մյուս անդամ-երկրների միջև սկսված էրոզիան գնալով ավելի պարզորոշ է դառնում: Վերջին տարիների փորձը ցույց է տալիս, որ բնական ռեսուրսների սահմանափակ լինելը, ֆինանսական և քաղաքական հիմնահարցերը հնարավորություն չեն տալիս Ռուսաստանին իրականացնելու ինտեգրացիայի իր ամբիցիոզ պլանների մեծ մասը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ռազմական բնագավառներում: ԱՊՀ 12 պետությունների համագործակցությունը գնալով ավելի ու ավելի իր տեղը զիջում է երկկողմանի կամ տարածաշրջանային համագործակցությանը: Առաջին պլան է մղվում հարաբերությունների զարգացումը մերձավոր և հեռավոր երկրների հետ: Ռուսաստանը այդ առումով ավելի սերտ տնտեսական հարաբերություններ է հաստատել Ուկրաինայի, Բելոռուսի, Ղազախստանի և Հայաստանի հետ: Ռուսաստանից ԱՊՀ անդամ որոշ երկրների ուղղահայաց կախվածությունը գնալով թուլանում է:

Այսպես, արդեն 1995թ. Ռուսաստանի բաժինը կազմեց 25 տոկոսից պակաս ԱՊՀ-ի անդամ վեց երկրների արտաքին առևտրում: Թուրքմենստան 5,3 տոկոս, Տաջիկստան՝ 14,9 տոկոս, Ադրբեյջան՝ 15,4 տոկոս, Ուզբեկստան՝ 22,8 տոկոս, Ղրղստան՝ 23,5 տոկոս, Հայաստան՝ 23,8 տոկոս: Ռուսաստանի առևտրից ավելի շատ կախվածության մեջ էին Բելորուսը՝ 49,2 տոկոս, Ուկրաինան՝ 47,4 տոկոս, Ղազախստանը՝ 45,5 տոկոս, Մոլդովան՝ 40,2 տոկոս: Թուլացավ նաև Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների տրանսպորտային կախվածությունը Ռուսաստանից: Չնայած ԱՊՀ մի շարք երկրներում դեռևս շարունակվում են կոնֆլիկտային վիճակները, այնուհանդերձ շատ երկրների ռազմա-քաղաքական կախվածությունը Ռուսաստանից ևս նվազել է: Անվտանգության համագործակցության մեջ նույնպես լուրջ տեղաշարժեր չեն կատարվում: Դրան հակառակ, սկսած 1995թ. նկատվում է Համագործակցության երկրների արտաքին-քաղաքական գործունեության ընդլայնում մյուս երկրների հետ, բացառությամբ Բելոռուսի:

Չնայած ուղղահայաց, այնպես էլ հորիզոնական հարաբերությունների (զարգացման երկու տենդենցներ, երկընտրանքներ) գոյությանը, այսօր ԽՍՀՄ նախկին հանրապետություններում գնալով ավելի մեծ զարգացում է ապրում երկրորդ՝ հորիզոնական տենդենցը: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ հետխորհրդային տարածքի մոնոլիտ պահպանումը այլևս հնարավոր չէ: ԽՍՀՄ-ում այս կամ այն ձևով հաստատված աշխարհադաքական (գեոպոլիտիկա), պլուրալիզմի ուժ հավաքող և այս կամ այն ձևով հաստատված տենդենցը դառնում է ավելի ու ավելի պարզորոշ, գնալով ավելի է նպաստում Համագործակցության երկրների միջև նոր հարաբերությունների ձևավորմանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ա) Հայ դիվանագիտության պատմության համառոտ ակնարկ

Հայաստանում ևս դիվանագիտությունը ծնավորվել է պետականության սկզբնավորմանը զուգընթաց: Հարևան պետությունների, տեղերի և ժողովուրդների հետ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային հարաբերություններ հաստատելու նպատակով անհրաժեշտ են դառնում երկխոսությունները, երկկողմ բանակցություններն ու համաձայնությունների ձեռքբերումը: Մեզ հասած ամենահին պայմանագրային փաստաթուղթը վերաբերվում է մ.թ.ա. 14-րդ դարի հայասա-խեթական հարաբերություններին: Հայասայի և խեթական թագավորության միջև բազմաթիվ պատերազմներից հետո կնքված պայմանագրի համաձայն, Հայասայի թագավոր Խուկաննան հավատարմության երդում է տալիս խեթական թագավոր Սուպիլուլիումին և պատրաստվում ռազմական օգնություն տրամադրել նրան և գաղտնի պահել իրեն հայտնի դարձած պետական գաղտնիքները: Խոսքը, ըստ երևույթին, վերաբերվում է Միտաննիի դեմ պատրաստվող խեթական արշավանքի մասին: Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին փոխանակել գերիներին և խեթերին վերադարձնել Հայասա փախած նրանց քաղաքացիներին: Խեթական թագավորը իր քրոջը կնության տվեց Հայասայի թագավորին որպես պայմանագիրու հաստատ պահելու գրավական: Այս ամենի մասին մենք տեղեկություն ստանում ենք խեթական արձանագրությունների միջոցով:

Հին և միջնադարյան Հայաստանի պայմանագրերի, պետական բնույթի գրագրությունների, հավատարմագրերի օրինակներ պահպանվել են ինչպես հայկական, այնպես էլ հարևան երկրների աղբյուրներում: Հայ դիվանագիտության մասին տվյալներ են պահպանվել բազմաթիվ տարեգրություններում, հունական, արաբական, հռոմեական, պարսկական, վրացական և այլ աղբյուրներում: Այդ փաստաթղթերից հայտնի է դառնում, որ հայկական պետությանը առաջին հերթին մտահոգել է երկրի հզորության ամրապնդումն ու բազմապատկումը, աշխարհակալ պետությունների հետ / Աքեմենյան Պարսկաստան, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պետություն, Հռոմեական կայսրություն, Բյուզանդիա, Ալբանական Խալիֆայություն, Պարսկաստան և այլն / հավասարակշռության ստեղծումն ու ինքնուրույնության պահպանումը: Հզոր պետությունների քաղաքական ու ռազմական

բախումների հանգուցակետում հայտնված հայկական պետությունը փորձում էր օգտագործել հակառակորդ կողմերի հակասությունները, դաշնակցում էր մեկ այս մեկ այն կողմի հետ: Ինչպես տեսանք, Հայաստանը օտար պետությունների հետ ռազմաքաղաքական հարաբերություններ է հաստատել արդեն մ.թ.ա 14-րդ դարում / Հայասա-խեթական պայմանագիր /, բայց այդ հարաբերությունները ավելի կոնկրետ բնույթ ստացան մ.թ.ա. 6-րդ դարից սկսած: Քսեհոփոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ հիշատակվում է մ.թ.ա. 550-ական թթ. Աքեմենյան արքա Կյուրոս Մեծի հետ Հայոց Տիգրան թագավորի վարած քաղաքական բանակցությունների մասին: Դիոդորոս Սիցիլիացու վկայությամբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո / 323 մ.թ.ա./ նրա ամենական քարտուղարը Մակեդոնիայի զորապետների ժողովում հրապարակել է հայոց Երվանդ 3-րդ թագավորի նամակը: Ենթադրվում է, որ Արմավիրի հունական արձանագրություններից մեկում, որը վերաբերվում է մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերին, տվյալներ կան հայոց արքունիքում սելևկյան դեսպանների ընդունելության վերաբերյալ: Այդ արձանագրություններից երևում է, որ հայոց Երվանդունի թագավորները դաշնակիցներ են փնտրել Սելևկյանների դեմ մղվող պայքարում, հովանավորել են հակասելևկյան ուժերին Մարաստանում և Կապադովկիայում:

Դիվանագիտությունը Արտաշեսյան դինաստիայի թագավորության շրջանում նույնպես դարձել էր պետական գործունեության կարևոր բնագավառներից մեկը: Հայ դիվանագիտությունը հատկապես մեծ հաջողությունների հասավ Տիգրան Մեծի և Արտավազդ 2-րդ ժամանակ: Եվ Երվանդունիների և Արտաշեսյանների շրջանում հայ դիվանագիտության գլխավոր նպատակը աքեմենյան և սելևկյան տիրակալների վարչական գործունեության հետևանքների վերացումն էր, հայկական հողերի մեկ միասնական պետության մեջ միավորելը: Արշակունիների և Բագրատունիների շրջանում դիվանագիտությունը ծառայում էր պետական ինքնուրույնության ապահովմանը, սահմանների ամբողջականության ամրապնդմանը: Երկրի արտաքին քաղաքականության խնդիրները / պետության սահմանների ընդարձակում, պարսկական և հռոմեական հարձակումների կանխում և այլն / Տիգրան Մեծը լուծել է այս կամ այն երկրի հետ կայուն դաշնակցություն հաստատելու, իսկ երբեմն տարածքային ժամանակավոր զիջումների միջոցով: Այսպես, մ.թ.ա. 95-ին Տիգրան 2-րդը Հայոց գահին տիրացավ պարթևների աջակցությամբ և դրա դիմաց նա նրանց զիջեց Հայաստանի հարավ-արևելյան որոշ տարածքներ / 70 հովիտներ /: Մ.թ.ա. 94-ին

նա դաշինք կնքեց Պոնտոսի Միհրդատ 6-րդ թագավորի հետ: Այդ դաշինքը ուղղված էր Հռոմի դեմ: Տիգրան Մեծի արտաքին քաղաքականության մեջ կարևոր դեր խաղաց նաև Հռոմի հետ կնքած Արտաշատի պայմանագիրը: Գիշտ գնահատելով իրավիճակը և ուժերի հարաբերակցությունը, Տիգրան Մեծը մ.թ.ա. 66-ին պայմանագիր ստորագրեց հռոմեական զորավար Պոմպեոսի հետ: Մինչ այդ, Տիգրան Մեծի դեմ ապստամբել էին նրա երկու որդիները, որոնք սպանվել էին, իսկ մյուս որդին՝ Տիգրան կրտսերը փախել էր Պարթևստան, ամուսնացել պարթևների թագավոր Յրահատ 3-րդ ի դստեր հետ, պարտություն կրել Տիգրան Մեծից և մոր՝ Կլեոպատրիազի հետ փախել Պոմպեոսի մոտ: Հռոմը և Պարթևստանը միաժամանակ հարձակվեցին Հայաստանի վրա, առաջ եկան ներքին երկպառակտությունների նոր սպառնալիքներ: Պայմանագրով Տիգրան Մեծը հրաժարվում էր իր բոլոր նվաճումներից, բացառությամբ այն տարածքների, որ նա գրավել էր Պարթևստանից: Նա պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերել Ասորիքից, Կիլիկիայից, Փյունիկիայից, Կապադովկիայից և այլն: Ծովքն ու Կորդուքը տրվեց Տիգրան Կրտսերին, որը պետք է նաև ստանձներ Հայոց գահը Տիգրան Մեծի մահից հետո: Հայաստանը Ծովքի և Կորդուքի ամրոցներում պահվող զանձերի հաշվին վճարելու էր վեց հազար տաղանդ ռազմատուգանք, ճանաչվելու էր «Հռոմի բարեկամ ու դաշնակից»: Տիգրան կրտսերը դժգոհեց ու ընդվզեց Պոմպեոսի դեմ քիչ բաժին ստանալու համար, որի պատճառով էլ գերվեց և տարվեց Հռոմ, իսկ Ծովքն ու Կորդուքը նորից միացվեցին Մեծ Հայքին: Հաշտության պայմանները թեև ծանր էին, բայց և այնպես Հայաստանը չդարձավ Հռոմի վասալը, չխախտվեց նրա տերիտորիալ ամբողջությունը:

Մ.թ.առաջին դարում սրվեցին պարսկա-հռոմեական հակասությունները, որոնց հանգուցակետում էր գտնվում նաև Հայաստանը: Պարթև Արշակունիների հետ կնքված զինակցությամբ Հայ Արշակունիներին հաջողվեց ստիպել Հռոմին՝ զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, Տրդատին ճանաչել Հայոց թագավոր, նույնիսկ պատերազմներից ավերված երկրի տնտեսությունը վերականգնելու միջոցներ տրամադրել: 64 թ. կնքված պայմանագրին նախորդեց պարթևա-հռոմեական տասնամյա պատերազմը, որը սկզբում ընթանում էր Հռոմի առավելությամբ, բայց Հռանդեայի ճակատամարտում հռոմեացիների կրած անհաջողությունը փոխեց իրերի ընթացքը և հենց նույն Հռանդեայում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր:

Հռանդեայի ճակատամարտում անհաջողություն կրած Պետոս զորավարին փոխարինեց Արևելքի զորահրամանատար

նշանակված Կորբուլունը, որը ներոն կայսրից ստացել էր պատերազմ վարելու և հաշտություն կնքելու արտակարգ լիազորություններ: Յենց նա էլ 64 թ. վերջերին մուտք գործելով ծովք հաշտություն առաջարկեց՝ Տրդատին Յայոց գահին բազմեցնելու իրավունքը Յոմնում հաստատելու և ներոն կայսրի ձեռքից թագը անձամբ ստանալու պայմանով: Տրդատի պահանջով հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց հռոմեական բանակի պարտության վայրում՝ ընդգծելու համար, որ նա Մեծ Յայքի գահը ստանում է իր ռազմական հաղթանակի շնորհիվ: Տրդատը ճանաչվեց հայոց թագավոր, վերականգնվեց Մեծ Յայքի նախկին սահմաններն ու ինքնուրույնությունը, հռոմեական և պարթևական զորքերը հեռացան Յայաստանից: Տրդատը պարտավորվեց մեկնել Յոմն և թագ ստանալ ներոնից:

Տրդատ երրորդ Յայոց թագավորիբօրոք դիվանագիտության կարևոր քայլ էր քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական կրոն /301 թ./, որով Յայաստանը տարաբաժանվեց Պարսկաստանից ու հռոմեական կայսրությունից՝ դրսևորելով ինքնուրույն քաղաքական գործունեություն ծավալելու վճռականություն: Յաշվի առնելով արտաքին քաղաքական իրադրությունը՝ Տրդատ 3-րդը դիվանագիտությունը վարել է նաև զինված չեզոքության քաղաքականության միջոցով: Այդ չեզոքությունը, ինչպես և ռազմաքաղաքական դաշինքներից դուրս գալն ու մուտք գործելը դիտվել է որպես ուժերի հավասարակշռությունն ապահովելու անհրաժեշտ պայման: Յավասարակշռության պահպանման, պատերազմներից խուսափելու քաղաքական գործիչների մտահոգության մասին է վկայում Յայոց նամակը պարսից Շապուհ 1-ինին, որով նա դիվանագիտական նրբությամբ պահանջել է ազատ արձակել հռոմեական կայսր Վալենտիանոսին՝ գիտակցելով Պարսկաստանի և հռոմի միջև հակասությունների սրման վնասակար հետևանքները Յայաստանի համար /Տրեբելիոս Պոլիոն, «Վալենտիանոսի մասին»/: Անկախության, ազգային ինքնուրույնության պահպանման համար Պարսկաստանի դեմ պայքարը Յայաստանում սրվել է հատկապես 5-րդ դարում, հայոց պետականության վերացումից և մարզպանական Յայաստանի հռչակումից հետո: Յայ նախարարները պարսիկների կրոնափոխության պահանջին /Յազկերտ 2-րդ հրովարտակը/ հակադեղծին դաշինքի ստեղծումը վրացիների ու աղվանների հետ, բանակցություններ վարեցին Բյուզանդիայի և հոների հետ: Դիվանագիտության առումով հատկապես կարևորվում է հայհոնական դաշնքը, որ կնքվեց 450 թ.: Այն ռազմական դաշինք էր՝ ուղղված Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Խաղխաղի ճակատամարտում /450թ./ հաղթանակ տանելուց հետո, հայ-

աղվանական ուժերը սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ գրավեցին ճորա պահակը և ոչնչացրին պարսկական կայազորը: Վարդան Մամիկոնյանը ճորա պահակի ռազմական հսկողությունն հանձնարարեց Աղվանից իշխան Վահանին, որը և փոխօգնության դաշինք կնքեց Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում հաստատված հոների հետ: Վերջիններս նույնպես հաճախ հարձակումների էին ենթարկվում Սասանյան Պարսկաստանի կողմից: Սակայն հոները հայերին օգնեցին միայն Ավարայրի ճակատամարտից /451 թ./ հետո, երբ պարսկական զորքերին դիմադրող հայ իշխանները վերստին դիմեցին նրանց: Վերջիններս, ավերելով նորից պարսիկների ձեռքն ունեցած ճորա պահակի ամրությունները, ասպատակեցին պարսից տերության սահմանները և վերադարձան մեծ ավարով ու գերիներով: Եղիշեն այդ առթիվ գրում է, որ պարսից արքունի ատյանը հոների այդ արշավանքի մեղադրանքը նույնպես բարդեց Հայոց մարզպան Վասակ Սյունու վրա, որը վերջին հաշվով զոհ գնաց պարսիկների խարդավանքներին:

Հայ դիվանագիտության փայլուն հաղթանակներից է նաև 484 թ. կնքված նվարսակի հաշտության պայմանագիրը պարսից Վաղարշ թագավորի հետ: Այդ պայմանագիրը ապահովեց Հայաստանի ինքնավարության ձեռքբերումը և ինքնուրույն զարգացումը: Դվինի 506 թ. և 554 թ. եկեղեցական ժողովներում քաղկեդոնությունը մերժելու շնորհիվ ևս ապահովվեց հայ եկեղեցու, Հայաստանի քաղաքական անկախությունը: Այս առումով մեծ նշանակություն ունեցավ արաբական տիրապետության շրջանում կնքված հայ-արաբական 652 թ. պայմանագիրը, որը լիովին ապահովեց Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը: Պայմանագրի համաձայն Հայաստանը ճանաչում էր արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, վճարելու էր որոշ հարկեր, սակայն պահպանելու էր իր ներքին ինքնուրույնությունը: Հայաստանը իրավունք ձեռք բերեց պահել 15 հազարանոց այրուծի, իսկ Թ.Ռ.շտունին նշանակվում էր Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի կառավարիչ:

Ճկու դիվանագիտության արդյունք էր նաև Հայաստանի անկախության նվաճումը 885 թ. և Աշոտ 1-ինի Բագրատունյաց Հայաստանի թագավոր հռչակվելը:

«Պայման խաղաղության» դաշնագրով Հայաստանի անկախությունը ճանաչեցին նաև Բյուզանդիան, որտեղ այդ ժամանակ իշխում էր Հայկական-Մակեդոնական արքայատոհմը և Բարսեղ 1-ը: Աշոտ 1-ը կարողացավ բարեկամական հարաբերություններ հաստատել երկու հզոր հարևանների՝ Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության հետ: Դիվանագիտական

միջոցներով և մեթոդներով Աշոտ 1-ինի հաջորդներին հաջողվել է պայքար մղել ինչպես արտաքին թշնամիների, այնպես էլ ֆեոդալական կենտրոնախույս ձգտումների դեմ:

Կորցնելով անկախությունը և պետականությունը, հայ դիվանագիտությունը իր գործունեությունը 11-րդ դարից ծավալել է Կիլիկիայի հայկական պետությունում: Դիվանագիտությունը այնտեղ ղեկավարում էր Մեծ իշխանը /հետագայում 1198թ-ից թագավորը/: Նա է ընդունել և ուղարկել դեսպաններ ու դեսպանորդներ, հայտարարել պատերազմ, կնքել հաշտության պայմանագիր կամ դաշինք: Դիվանագիտության գծով թագավորի օգնականը ջանցներն էր /ներկայիս արտաքին գործերի նախարարը/: Դիվանագիտական փաստաթղթերը, վավերագրերը կազմվել են հայերեն և պայմանագիր կնքող կողմի լեզուներով /հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, արաբերեն, մոնղոլերեն և այլն/: Դիվանագիտությունը որպես կանոն գործել է կրոնական սահմանափակումներից անկախ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում կրոնն օգտագործվել է քաղաքական նկատառումներով: Չնայած Չռոմն ու Բյուզանդիան, իսկ խաչակիրների արշավանքների և կառավարման ժամանակ եվրոպական պետություններն ու Չռոմի պապը մերժում էին այլադավան երկրների հետ քաղաքական դաշինքը, այնուհանդերձ հայ քաղաքական գործիչները, նկատի ունենալով խաչակիրների ագրեսիայի հնարավորությունները, անհրաժեշտ էին համարում դաշնակցությունը այլադավանների հետ: Իկոնիայի և Եգիպտոսի մահմեդական երկրների հետ հաշտ ապրելու անհաջող փորձերից հետո Կիլիկիայի հայկական պետությունը ձգտել է նրանց հակադրել արևմտյան պետություններին և մողոլական իշխանություններին՝ օգտագործելով այսպես կոչված «Դաշնաց թուղթը»: Թաթար-մոնղոլների հնարավոր ներխուժումը Կիլիկյան Չայաստան կանխելու համար 1243 թ. Կոնստանտին թագավորահայրը կարողացավ Կեսարիա քաղաքում հաշտություն կնքել մոնղոլ զորահրամանատար Բաչու խանի հետ: Վերջինիս խորհրդով Սմբատ Սպարապետը /Գունդստաբլ/ 1248 թ. մեկնեց մոնղոլների մայրաքաղաք Կարակորում, Գույակ մեծ խանի / խուկան / հետ պայմանավորվեց Չայոց Չեթում 1-ի այցելության և դաշնագիր ստորագրելու մասին: Չեթում 1-ը 1254 թ. Մայր Չայաստանի և Ոսկե Չորդայի վրայով հասավ Կարակորում և նոր մեծ խան Մանգուի հետ ստորագրեց հայ-մոնղոլական դաշինք: Մոնղոլական արքունիքը պարտավորվեց զինակցել Կիլիկյան Չայաստանին՝ Իկոնիայի սելջուկ-թուրքական և եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունների դեմ մղվող պատերազմների ժամանակ,

երաշխավորեց Կիլիկյան Հայաստանի անկախությունը ու սահմանների անձեռնամխելիությունը: Մոնղոլները խոստացան օգնել Կիլիկյան Հայաստանին՝ միավորելու մերձակա հայկական հողերը, որոնք զավթել էին խաչակիր ասպետները, սելջուկ-թուրքերը և Եգիպտոսի մամլուկները չափավորեց Մայր Հայաստանի բնակչության, հայոց եկեղեցու հարկերը, հայերին իրավունք վերապահեց ազատ առևտուր անել մոնղոլական լայնածավալ տերության մեջ: Կիլիկյան Հայաստանը իր կողմից պարտավորվեց զինակցել մոնղոլներին Հյուսիսային Միջագետքի, Ասորիքի, Պաղեստինի գրավման ժամանակ: Դաշնագրի համաձայն 1256-62 թթ. Կիլիկյան Հայաստանի հետ միավորվեցին Կապադովկիայի հարավային հայաբնակ շրջանները, Հերակլետ և Մանիոն կարևոր սահմանաբերդերը, Մարաշ, Այնթափ, Բեհեսնի քաղաքներն ու դրանց հարող շրջանները: 1259 թ. հայ-մոնղոլական միացյալ զորքերը գրավեցին Հյուսիսային Ասորիքը, որի հյուսիս-արևմտյան մասը Հալեպ կենտրոնով միացվեց Կիլիկյան Հայաստանին: Հայ-մոնղոլական դաշնագիրը սկզբնական շրջանում դրական նշանակություն ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանի համար՝ շրջական մահմեդական իշխանությունների դեմ պայքարում, ամրապնդեց նրա միջազգային դիրքը: Արտաքին առևտրական աշխույժ հարաբերությունները նպաստեցին երկրի տնտեսական վերելքին: Սակայն 13-րդ դարի վերջերին մոնղոլները ընդունեցին մահմեդականություն և հայ-մոնղոլական դաշնագիրը կորցրեց իր նախկին նշանակությունը: 1308 թ. թաթար-մոնղոլական զորքերի հրամանատար Ֆիլարդուն Կիլիկյան Հայաստանի Ամարգաբա քաղաքում դավադրությամբ սպանեց Լևոն 4-րդ թագավորին և նրան ուղեկցող 40 հայ իշխանների: Հայ-մոնղոլական դաշնագիրը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալուց:

Հիմնական նպատակը համարելով ոչ միայն ինքնուրույնության պահպանումը, այլ նաև պետականության մնացուկների պահպանումը, Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչները դիվանագիտական ուղիներով փորձում էին պաշտպանել ողջ հայության շահերը:

Օտար պետությունների հետ հարաբերությունները բարելավելու, պատերազմները կանխելու համար ակտիվ գործունեություն է ծավալել նաև հայոց եկեղեցին: Ամիրա Անշինի հետ, որը, խախտելով հավատարմության երդումը, ներխուժել էր Հայաստան, խաղաղությունը վերականգնելու բանակցություններ է վարել Գևորգ կաթողիկոսը: Իսկ կաթողիկոս Պողոս 1-ը խորհուրդ է տալիս Լևոն 6-րդին օգտագործել Եգիպտոսի սուլթան Մելիք-էլ-Աշրան Շաբանի հետ համագործակցելու բոլոր հնարավորությունները՝

խոչընդոտելու համար նրա ներխուժումը Կիլիկյան Հայաստան: Նույնիսկ խաչակրաց արշավանքների շրջանում հայ եկեղեցին այլադավան երկրների հետ քաղաքական դաշինքի ստեղծումն անհրաժեշտություն է համարել: Մահմեդական պետությունների հետ համագործակցելու համար եվրոպական պետությունները հաճախ դիմել են Կիլիկյան Հայաստանի միջնորդությամբ: Հայկական դիվանագիտությունը ղեկավարվել է պետությունների միջև ավանդական դարձած սկզբունքներով: Ըստ Սմբատ Սպարապետի /Գունդստաբլ/, միջազգային ճանաչում ստացած սկզբունքներն էին «Սեծ սեր» և «Անարատ սեր»-ը: Հայ դիվանագետ գործիչները ձգտել են դրանք տարածել քոչվոր, թափառական ցեղերի մեջ, քարոզել քրիստոնեական գաղափարներ՝ աստծո անունից նրանց համոզել չթալանել, չսպանել, ագահություն չանել, ուրիշի գույքին չտիրամալ: Երբ նման բարոյական ազդակները արդյունք չէին տալիս, նրանք ձեռնարկում էին ավելի գործունե միջոցներ: Կիլիկիայի հայ թագավորները ոչ միայն ձգտում էին դաշնակցել մոնղոլների հետ և նրանց համախմբել գլխավոր թշնամիների՝ սելջուկ-թուրքերի և եգիպտական մամլուկների դեմ, այլև նույնիսկ փորձում էին քրիստոնեություն տարածել նրանց մեջ:

Պատերազմը համարելով աղետ և պետությունների միջև վիճելի հարցերի լուծման ծայրահեղ միջոց, հայ դիվանագիտությունը միշտ էլ ձգտել է քաղաքական հարաբերությունները կարգավորել բանակցությունների, դեսպանական առաքելությունների միջոցով: Այն բանակցությունները, որոնք շոշափում էին նաև կրոնական խնդիրներ, իրականացվում էին նաև քահանայապետերի մասնակցությամբ, բայց հաճախ թագավորի ղեկավարությամբ: Եթե հայոց պետությունը ունենում էր լուրջ քաղաքական տարաձայնություններ այս կամ այն երկրի հետ, հաճախ օգտվում էր միջնորդ երկրի ծառայությունից, երբեմն էլ ինքն էր հանդես գալիս միջնորդի դերում մյուս երկրների քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման գործում: Այսպես, Կիլիկյան Հայաստանի վրա մամլուկյան Եգիպտոսի նոր արշավանքը կանխելու նպատակով սկսված բանակցությունների ձախողման պատճառով /դեսպանների միջոցով/ Լևոն 6-րդ հայոց թագավորը ստիպված դիմեց «ճարականներ» Օրդենի ղեկավարի միջնորդությամբ: Շատ կարևոր բանակցություններն անձամբ ղեկավարում էին Կիլիկյան Հայաստանի թագավորները: Մյուս բանակցություններն իրականանում էին դեսպանների կամ դեսպանական առաքելությունների միջոցով: Ժամանակակիցները վկայում են, որ հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի, պարսից

արքաների և հարևան այլ երկրների տիրակալների հետ հայ թագավորների հանդիպումների ժամանակ քննարկվել են երկրի շահերը պաշտպանող բազմաթիվ հարցեր: Իսկ Կիլիկիայի հայ թագավորները հանդիպել են արևմտաեվրոպական երկրների միապետների, Յոնի պապի և խաչակիրների ղեկավարների հետ: Այսպես, Լևոն 2-րդը Կիպրոսում հանդիպել և բանակցություններ է վարել Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտի հետ: Բարձր մակարդակով հանդիպումները նախօրոք մանրամասն մշակվում էին դեսպանների կողմից: Օրինակ, նախօրոք մշակվել էր Տրդատ 1-ինի հանդիպման ողջ ծրագիրը Ներոն կայսրի հետ: Մոնղոլների Մանգու խանի հետ Յեթում 1-ինի հանդիպումը նախապատրաստելու համար, ինչպես տեսանք վերևում, Կարակորում են ուղարկվել մի քանի պատվիրակություններ, որոնցից մեկը անձամբ ղեկավարել է Սմբատ Գունդստամբլը 1248 թ.: Անվտանգությունը ապահովելու համար դիվանագետները բանակցող կողմից պահանջել են «հավատարմության գրավ»: Օրինակ, Տրդատ 1-ինը բանակցությունների համար Յոն մեկնելու համաձայնություն է տվել Կորբուլոնի փեսա Անիոսին պատանդ ստանալուց հետո: Նույն կերպ է վարվել Վահան Մամիկոնյանը, որին Վաղարշ պարսից արքան բանակցությունների էր հրավիրել Տիգրեմ:

Ուխտադրուժ, առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակումը հայ դիվանագիտությունը որակել է որպես միջազգային նորմերի ոտնահարում: Հաշտության կարևոր պայման է համարվել զինադադարը: Երբ հռոմեական զորավար Պետրոսը հռոմեացիներին անհաջողությունից հետո հաշտություն խնդրեց հայ-պարթևական ուժերին, հետևեց հայերի՝ զինադադար կնքելու պահանջը: Դրանով իսկ բացառվում էր նոր ագրեսիայի հնարավորությունը: Զինադադարով հռոմեացիները պարտավորվեցին զինաթափվել, դուրս գալ Հայաստանի սահմաններից, վերադարձրին գրաված ամրոցները, զենքը, պարենի պաշարները և գերիներին: Գիտակցելով, որ քրիստոնյաների հետ մահմեդականների «հավերժական պատերազմի» սկզբունքը բացառում է հաշտություն կնքելու հնարավորությունը, Կիլիկիայի հայ դիվանագետները ամեն կերպ ձգտում էին մահմեդական հարևան իշխանությունների հետ պահպանել խաղաղ գոյակցություն, կնքում էին զոնե երկարաժամկետ զինադադարներ: Լևոն 3-րդի և Եգիպտոսի մամլուկյան սուլթան Կալաունի մինչև 10 տարի, 10 ամիս, 10 օր ժամկետով 1283 թ. կնքված զինադադարը փաստորեն ունեցավ հաշտության պայմանագրի դեր: Հայաստանը միշտ էլ ձգտել է ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ մտնել հարևան, հատկապես հզոր պետությունների հետ: Կնքված պայմանագրերում շարադրվել են

հաշտություն կնքելու պայմանները, նպատակը կողմերի իրավունքները, պարտականությունները, դրամական օժանդակությունը, այլ երկրներ գործ մտցնելու, ռազմական ճամբարներ, բազաներ ստեղծելու հնարավորությունները: Ավելի բարդ բնույթ են կրել դաշնակցային բազմակողմ պայմանագրեր կնքելուն ուղղված բանակցությունները: Մ.Թ.Ա. 180-179-ի բազմակողմ պայմանագրի մասնակիցներ դարձան Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքը, Պերգամոնը, Կապադովկիան, Գալարիան, Բութանիան: Բազմակողմ պայմանագրերի տեխնիկայի կատարելագործմանը հետագայում նպաստել են տիեզերական ժողովները, որտեղ մշակվել են դիվանագիտական բազմապիսի նորմեր, սովորություններ: Պայմանագրերի հիմքում դրվել է կողմերի իրավահավասարության սկզբունքը, մերժվել է ուժի գործադրումը որպես հարցի լուծման միջոց: Հաճախ կիրառվել է փոխադարձ պատմությունների, դիմաստիական ամուսնությունների, հանդիսավոր երդման միջոցներ: Հայ թագավորները դիմաստիական կապեր են ստեղծել խեթերի, Աքեմենյանների, պարթև Արշակունիների հետ ունեցել իրենց ներկայացուցիչների, բյուզանդական, անգլիական, ֆրանսիական, սիցիլիական արքունիքներում, Երուսաղեմում, Կիպրոսում և այլ պետություններում:

Պետական հարաբերություններում կարևոր տեղ են գրավում նաև միջազգային առևտրական հարաբերությունները: Քանի որ Հայաստանը գտնվում էր Արևելք-Արևմուտք առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, նա ձգտում էր միջազգային առևտուրը հարմարեցնել պետության ինքնուրույնության ապահովմանը: Հայ վաճառականները, որոնք առևտրական կապերի մեջ էին բազմաթիվ երկրների, նույնիսկ հեռավոր Չինաստանի, Սկանդինավյան երկրների, Արաբիայի, Ռուսիայի հետ, անհրաժեշտ տեղեկություններ էին հաղորդում Հայաստան, նպաստում նրա և այդ երկրների միջև առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը: Հայ դիվանագետները հաճախ օգտվում էին հայկական գաղթավայրերի ծառայություններից, Հռոմում, Կոստանդնուպոլսում, Տիբերում, Կահիրեում, Բաղդադում և այլ վայրերում ապրող հայ քաղաքական և հաբարական գործիչների միջնորդությամբ կարողանում էին տարբեր կարգի բանակցություններ վարել այդ երկրների հետ: Հատկապես ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Կիլիկիայի հայկական պետության վաճառականները: Կիլիկիայի հայկական պետության առևտրատնտեսական կապերի մասին վկայող բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել եվրոպական և հարևան երկրների փաստաթղթերում: Վենետիկի, Շենոփայի, Ֆլորենցիայի, Բյուզանդիայի, Մարսելի, Կիպրոսի, Սիցիլիայի և այլ

երկրների ու քաղաքների հետ Հայաստանը միշտ էլ աշխույժ առևտրական հարաբերություններ է ունեցել: Կիլիկիայի հայկական պետության առևտրական պայմանագրերը արժեքավոր տվյալներ են պարունակում ծովահենության դեմ մղվող պայքարի, նավաբեկությունից առաջացած վեճերի կարգավորման, տարադրամի, փոխանակման կուրսի ահստատման, վարկային գործառնությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ: Արդեն 12-րդ դարում Կիլիկիայում գործում էին արտասահմանյան բազմաթիվ երկրների հյուպատոսական և առևտրական ծառայություններ: Նույնպիսի հյուպատոսական ծառայություններ էր բացել նաև Կիլիկիայի Հայոց պետությունը Կոստանդնուպոլսում, ճենովայում, Վենետիկում և այլ երկրներում ու քաղաքներում, որոնց միջոցով էլ կարգավորվում էին տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, առևտրական և այլ կարգի հարաբերություններ: Միջնադարում, երբ Հայաստանը լիովին կորցրեց իր անկախությունը և իր պետականությունը, ինչպես և կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման շրջանում, հայ դիվանագիտական գործունեությունը իրականացվում էր եկեղեցու կողմից: Ազգի մասնատվածության, քաղաքական և տնտեսական անբարենպաստ պայմաններում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հաջողությունը պայմանավորվում էր միայն արտաքին օգնությամբ:

Հայաստանի անկախության համար ակտիվ գործունեություն ծավալվեց հատկապես գաղթավայրերում: Հայ վաճառականները, որ գործի բերումով հաճախ լինում էին եվրոպական երկրներում, օտարերկրյա պետությունների արտաքին հարաբերությունների ծառայությունների հայ դիվանագետները տարբեր ժամանակներում համբավ վայելած դիվանագետներ էին այդ երկրներում և ամեն կերպ փորձում էին իրենց ավանդը ներդնել հայ ժողովրդի անկախության համար մղվող պայքարում, մեր ժողովրդի անօգնական վիճակը ներկայացնում էին այդ երկրների կառավարող շրջաններին, հայցում նրանց օգնությունը: Հայազգի նշանավոր բազմաթիվ դիվանագետներից առավել մեծ համբավ ձեռք բերեցին Իվաշկոն, Քրիշտոֆ Հայլը, Գրիգոր Լուսիկյանը, Նիկոլայ Աթաբեկովիչը, Սեֆեր Մուրատովիչը, Բոգդան Գորդին, Յակոբ Նուրևկիչը և ուրիշներ Լեհաստանում, Միրզա Մելքում խանը, Նարիման խանը, Հովհաննես խան Մասեհյանը, Կիրակոս և Ավետ Խաչիկյան եղբայրները և ուրիշներ Իրանում, Խոջա Իսրայել Սահրատը Հնդկաստանում, Պողոս բեյ Յուսուֆյանը, Արթին պեյ Չրազյանը, Առաքել պեյ Նուբարը, Տիգրան փաշա Ապիոնը, Նուբար փաշան, Պողոս նուբար փաշան և ուրիշներ Եգիպտոսում, Մաթևոսը, Մուրադ Հալեպցին Եթովպիայում, Խոջա Փանոս

Քալանթարը, իշխան Սարգիս Մանուկյանը Բիրմայում, Մանուկ Բեյը Ռումինիայում և ուրիշներ:

Մինչև 17-րդ դարի 2-րդ կեսը հետևելով միջնադարյան ավանդույթներին, հայոց եկեղեցին և մտավորականությունը հայ ժողովրդի անկախության նվաճումը կապում էին արևմտյան տերությունների օգնության հետ: Օսմանյան և պարսկական լծից ազատագրվելու հույսով հայերը բանակցություններ են վարել տարբեր երկրների պետական գործիչների հետ, դիմումներ, նամակներ, խնդրագրեր հղել նրանց, ներկայացրել Հայաստանի ազատագրման տարբեր ծրագրեր: 17-րդ դարի 2-րդ կեսից շրջադարձ է կատարվում դեպի Ռուսաստան: Դեռևս 1672 թ. կաթողիկոսներ Պետրոս Խանդեկեցին և Հակոբ Ջուղայեցին օգնության խնդրանքով դիմել են Ռուսաստանի Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին: Հայաստանի ազատագրման և պետականության վերականգնման հույսը Ռուսաստանի հետ են կապել և ակտիվ գործունեություն են ծավալել 18-րդ դարի հայ կաթողիկոսներ Եսայի Հասան Ջալալյանը, Հակոբ 6-րդ Շամախեցին, Սիմոն Երևանցին, Ղուկաս Կարնեցին և ուրիշներ: Այս շրջանի հայ դիվանագիտության նշանավոր գործիչներից էր Իսրայել Օրին, որը հմտորեն կիրառել է ինչպես դիվանագիտության ավանդույթները, այնպես էլ ժամանակի միջազգային դիվանագիտության մեթոդներն ու հնարքները: Իսրայել Օրին ձգտում էր իրականացնել հայ-ռուսական ռազմա-քաղաքական դաշինքի գաղափարը և փաստորեն մոտ էր դրան: Ամժամանակ մահը կիսատ թողեց այդ գաղափարի իրականացումը, բայց այն տեղ գտավ հայ-ռուսական հետագա հարաբերությունների հիմքում:

Հայ դիվանագիտության հաջորդ փուլը սկսվեց 18-րդ դարի երկրորդ կեսին: Գիտակցելով պաշտոնական դիվանագիտական բանակցությունների կարևորությունն ու նշանակությունը՝ հայկական գաղթավայրերում ձևավորվող բուրժուազիայի և մտավորականության ներկայացուցիչները և առաջին հերթին Հովսեփ Էմինը, Շահամիր Շահամիրյանը և նրա երկու որդիները՝ Հակոբն ու Եղիազարը, Հովհաննես Լազարյանը, Մովսես Բաղրամյանը, Գրիգոր Խոխաջանյանը, Մովսես Սարաֆյանը, Հովսեփ Արղությանը և ուրիշներ ձգտում էին արտաքին հարաբերություններում Էջմիածնի Հայոց եկեղեցին ներկայացնել որպես համայն հայության կենտրոն: Բանակցություններ վարելու համար առաջին պատվիրակությունը Ռուսաստան է մեկնել Սիմոն Երևանցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ և Դավիթ վարդապետի գլխավորությամբ: Ազատագրական պայքարի գաղափարախոսները և ներկայացուցիչները փնտրել են արտասահմանյան երկրների հետ

հարաբերություններ ստեղծելու մի շարք միջոցներ, մշակել են դաշնագրերի բազմաթիվ տարբերակներ և դրանք ներկայացրել այդ երկրների կառավարություններին: Ավելի շատ մնան դաշնագրերի նախագծեր ներկայացվել են Ռուսական կառավարությանը: Հայ ժողովրդի, հատկապես նրա արևելյան հատվածի իրավիճակի բարելավման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 19-րդ դարի ռուս-պարսկական պատերազմները և նրանց հետևանքով ստորագրված երկու պայմանագրերը Գյուլիստանում 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին և Թուրքմենչայում 1828 թ. փետրվարի 10-ին: Հայ հասարակական և քաղաքական գործիչներ Ն.Աշտարակեցին, Յ.Լազարյանը, Լ.Լազարյանը, Յ.Արղությանը, Ա.Խուդաբաշյանը և ուրիշներ նպաստել են հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը, հանդես եկել Արևելյան Հայաստանի ապագա ստատուսի մի շարք նախագծերով: Այստեղ պարզորոշ արտահայտվել է նաև նրանց դիվանագիտական կարողությունները:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական, հասարակական, հասարակական և կրոնական գործիչները 1828-29 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից առաջ բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցան Անդրկովկասի ռուսական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ՝ ակնկալելով ռուսական տիրապետության տարածումը նաև Արևմտյան Հայաստանում: Հայ բնակչությունը բազմապիսի օգնություն էր ցույց տալիս ռուսական զորքերին, իսկ հայ կամավորական ջոկատները քաջաբար կռվում էին ռազմաճակատների ամենաբարդ հատվածներում: Ռուսական զորքերին հաջողվեց գրավել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը: Սակայն 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանապոլսի Պայմանագրով Ռուսաստանը գրաված տարածքները վերադարձրեց Թուրքիային: Պայմանագրով բազմաթիվ հայեր, որոնց կյանքը վտանգված էր Թուրքիայում հատկապես ռուսական զորքերին ցույց տված օգնության պատճառով, ներգաղթեցին Արևելյան Հայաստան: Հետագայում ևս Ռուսաստանը մի քանի անգամ գրավել է Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը և կրկին ետ վերադարձրեց Թուրքիային: Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը, որ 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո ստացավ Հայկական հարց անունը, գնալով ավելի ու ավելի էր դառնում եվրոպական երկրների հետաքրքրության առարկա, բայց այն միջազգային հարաբերություններում այդպես էլ երբեք կարևոր տեղ չգրավեց: Արևմտյան Հայաստանի հարցը չլուծվեց նաև Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, թեև հայ քաղաքական գործիչներն արդեն կողմնորոշվել էին դեպի եվրոպական տերությունները՝ նրանց հետ

կապելով հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրը /Ն.Վարժապետյան, Մ.Խրիմյան, Նուբար փաշա, Մինաս Չերազ, Վ.Փափազյան և ուրիշներ/: Սակայն չընթերցելով արևմտյան տերությունների հետապնդած քաղաքական նպատակները Թուրքիայում /Արևելյան հարցի սրումը/ նրանք ոչինչ ձեռք չբերեցին նաև 1877/78 ռուս-թուրքական պատերազմի և նրան հաջորդած Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրից և Բեռլինի կոնգրեսի որոշումներից: Հայկական հարցը թեև վերջապես դարձավ միջազգային հարաբերությունների և միջազգային դիվանագիտության հարց, սակայն այն կյանքի կոչելու գործում խոստումներ տված արևմտյան պետությունները կոնկրետ ոչ մի քայլ չկատարեցին: Նրանք հայկական հարցը հաճախ օգտագործում էին իրենց քաղաքական շահերից ելնելով՝ ստիպելով Թուրքիային զիջումների գնալ իրենց օգտին: Այս ամենից հետո էլ հայ քաղաքական գործիչները արևմտահայերի վիճակի բարելավման հարցը շարունակում էին կապել եվրոպական պետությունների հետ: Նրանց մեջ մեծ հույսեր արթնացրեց այսպես կոչված մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը /1895 թ./, բայց ինչպես Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները, այնպես էլ այդ ծրագիրը մնացին թղթի վրա: Եվրոպական պետությունները շուտով մոռացության տվեցին Հայկական հարցի լուծման նաև այս տարբերակը, իսկ թուրքական իշխանությունները օգտվելով դրանից, ուժեղացրին հայ ժողովրդի նկատմամբ հալածանքների ռեժիմը:

1912-1913 թթ. տեղի ունեցած Բալկանյան պատերազմները և բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հաջողությունները ոգևորեցին արևմտահայերին և հայ քաղաքական գործիչները հասան նրան, որ հայկական հարցը նորից դարձավ օրակարգի հարց: Դիվանագիտական գործունեությունը աշխուժացավ ինչպես մեծ տերությունների միջև, այնպես հայ քաղաքական շրջաններում: Աշխուժացավ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ ազգային պատվիրակության գործունեությունը: Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Եվրոպա մեկնած Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած պատվիրակությունը հատկապես Անտանտի պետությունների մոտ բարենպաստ տրամադրություններ պետք է ստեղծեր Թուրքիայի հայաբնակ վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու օգտին: 1912-1914 թթ. Հայկական հարցը նորից դարձավ մեծ տերությունների և առաջին հերթին Ռուսաստանի հետաքրքրության առարկան: Մշակվեցին բարենորոգումների նոր ծրագրեր: Սակայն սկսված առաջին համաշխարհային պատերազմը հնարավորություն չտվեց իրագործելու 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայ-

նագրով նախատեսված բարենորոգումների ծրագիրը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և նրանից հետո էլ Հայոց պատվիրակությունը Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ շարունակեց իր գործունեությունը: Նա Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության /Ա.Ահարոնյանի գլխավորությամբ/ հետ միասին մասնակցեց 1919-1920 թթ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին: Հետագայում Պողոս Նուբար փաշային փոխարինած Գ.Նորատունկյանի գլխավորած պատվիրակությունը մասնակցեց նաև Լոնդոնի ու Լոզանի կոնֆերանսներին:

Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը իրականացնում էին կառավարությունը և արտաքին գործերի նախարարությունը: Հայաստանը ներկայացուցչություններ ուներ մի շարք երկրներում /Մոսկվա, Թեհրան, Թբիլիսի, Բեռլին, Փարիզ, Լոնդոն, Նյու-Յորք և այլն/: Հիմնականում Հայաստանի Հանրապետությունը կողմնորոշվել է դեպի Եվրոպա և ԱՄՆ: Նրա դիվանագիտական գործունեության արդյունքը հանդիսացան Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագիրը 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումիում և դարձյալ թուրքերի հետ ստորագրեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Երկու պայմանագրերն էլ ծանր հարված հասցրին մեր երկրին ու մեր ժողովրդին: Դրանք հաղթողի և պարտվածի հարաբերությունների արդյունք էին:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը անվերապահորեն ենթարկվում էր խորհրդային Միության արտաքին քաղաքական գործունեության սկզբունքներին: 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքված ռուս-թուրքական և մույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրված պայմանագրերը ծանր հարված հասցրին հայ ժողովրդին և Հայաստանին: Հանիրավի Հայաստանը կորցրեց իր տարածքի զգալի մասը՝ հոգուտ Թուրքիայի և խորհրդային Ադրբեջանի: Հայաստանը ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն չէր վարում, թեև խորհրդային դիվանագիտության մեջ խորը դեր են խաղացել հայ քաղաքական և պետական այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին Ա.Շահումյանը, Ա.Մյասնիկյանը, Ա.Մռավյանը, Ա.Միկոյանը, Վ.Թաիրովը, Ս.Թովմասյանը, Գ.Տեր-Ղազարյանցը, Ջ.Կիրակոսյանը, Կ.Ուդունյանը, Ա.Մկրտչյանը, Ս.Հարությունյանը և ուրիշներ: Խորհրդային պատվիրակության կազմում ՄԱԿ-ի ամբիոնից ելույթներ են ունեցել խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարները: Բայց այդ ելույթներում չեն բարձրացվել մեր ժողովրդին հուզող բազմաթիվ հարցեր: Դա հնարավոր

դարձավ միայն այն ժամանակ, երբ ծնվեց Հայաստանի 3-րդ հանրապետությունը, հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց անկախություն և վերականգնեց իր պետականությունը:

Բ) Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեությունը

Ստալինի մահից հետո, խրուշչովյան կառավարման տարիներին ստեղծվեց հարաբերական ազատությունների ժամանակաշրջան: Սկսվեց ազգային զարթոնքի, ազգային նպատակների իրագործման հզոր շարժում: ԽՍՀՄ շատ հանրապետություններ համոզվեցին, որ տասնամյակներ շարունակ ստալինյան բռնապետության պայմաններում ոտնահարվել են իրենց ազգային իրավունքները, անտեսվել ազգային շահերը:

Երկար տարիներ շարունակ մոռացության էր մատնվել հայկական հարցը, թուրք ջարդարարների կողմից իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը, արգելվել էին հայ գրականության, արվեստի, մշակույթի գործիչների ստեղծագործությունները: Եվ ահա 1964 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը նշելու պահանջով Երևանում կազմակերպվեց զանգվածային համազգային ցույց, որը Խորհրդային Միության պատմության մեջ առաջին ելույթն էր ու մեծ արձագանք գտավ ամբողջ աշխարհում և հատկապես սփյուռքի հայ բնակչության շրջանում: Հայ ժողովրդի պատմական իրավունքների պաշտպանությանը նվիրված ցույցերը շրջադարձային նշանակություն ունեցան մեր ժողովրդի ազգային զարթոնքի, ազգային խնդիրների լուծման համար մղվող պայքարում: Հետագայում ևս Հայոց ցեղասպանության, Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու հարցերը բարձրացվել են տարբեր առյուծներում: Ընդհատակում գործող բազմաթիվ կազմակերպություններ ևս հանդես գալով կոմունիստական վարչակարգի դեմ, առաջ էին քաշում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու, Հայաստանի անկախության վերականգնման և այլ պահանջներ: Որպես կանոն այդ կազմակերպությունները իշխանությունների կողմից հալածվում էին, իսկ կազմակերպիչները՝ ձերբալավվում: Բայց և այնպես համազգային շարժումը գնալով աճում էր, որի նվաճումներից էին նաև Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված հուշարձանի բացումը ծիծեռնակաբերդի բարձունքում 1967 թ. և Սարդարապատում թուրք

նվաճողների դեմ տարած փայլուն հաղթանակի 50-ամյակի նվիրված հուշահամալիրի կառուցումը 1968 թ.:

1980-ական թվականներին տնտեսական, քաղաքական խոր ճգնաժամ սկսվեց ԽՍՀՄ-ում, որը իր արտահայտությունը գտավ նաև Հայաստանում: Ճգնաժամից դուրս գալու իշխանությունների բոլոր փորձերը անհաջողություն կրեցին: 1985 թ. մարտին ԽՄԿԿ ԿԿ Գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Մ.Գորբաչովը, որը ձեռնարկեց արմատապես վերակառուցելու երկրի տնտեսությունը, փոփոխություններ կատարելու հասարակական-քաղաքական կյանքում: Վերակառուցման քաղաքականությունը փորձ էր՝ կործանումից փորկել քաղաքական համակարգը: Բայց սրան հակառակ, գնալով ավելի էր սրվում ճգնաժամը, լուրջ հակասություններ էին առաջանում կենտրոնի և ազգային հանրապետությունների միջև, առաջանում էին ազգամիջյան առճակատումներ, լուրջ բացթողումներ էին նկատվում արտաքին քաղաքականության մեջ: Ուժեղանում էր ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացը:

Մեր հանրապետությունում ծայրաստիճան սրված տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամին 80-ական թվականների երկրորդ կեսին ավելացավ նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքում սկսված ազգային ինքնուրույնության համար մղվող պայքարը իր շրջանակների մեջ առավ նաև Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը: 1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նիստը որոշեց դիմել Հայաստանի, Ադրբեջանի և Խորհրդային Միության գերագույն խորհուրդներին՝ Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու և Հայաստանի հետ միավորվելու խնդրանքով: Սակայն տեղի ունեցող ցույցերը, միտինգները ԽՄԿԿ ԿԿ քաղբյուրոն որակեց որպես «ծայրահեղական» շարժում: Գործակցելով ադրբեջանական իշխանությունների հետ, Մոսկվան հետևողականորեն պայքար ծավալեց այդ շարժման դեմ, որի արդյունքը հանդիսացավ հայ բնակչության սպանդի կազմակերպումը Սունգալիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում և Ադրբեջանի հայաշատ մյուս բնակավայրերում:

1988 թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց բավարարել Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի խնդրանքը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու մասին և դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ հաստատելու այդ որոշումը: Հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը մերժեց այդ խնդրանքը: Բայց պայքարը չդադարեց, հայ ժողովուրդը չչեղվեց պայքարի իր

ուղուց: Դրան չխանգարեցին անգամ Սպիտակի ահալոր երկրաշարժը, շարժման ղեկավարների ձերբակալումը:

Ազատագրական շարժման վերելքի պայմաններում 1990 թ. մայիսի 20-ին Հայաստանում տեղի ունեցան Գերագույն խորհրդի ազատ, դեմոկրատական ընտրությունները բազմակուսակցական սկզբունքով: Նորընտիր Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանում նախագահ ընտրվեց ՀՀ Կոմունիստական ԼՍԵՐ-Պետրոսյանը 1990 թ. օգոստոսի 3-ին: Իսկ օգոստոսի 23-ին նստաշրջանը ընդունեց Հայաստանի անկախության Հռչակագիրը: Հռչակագրով Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետության 1918 թ. մայիսի 28-ին ստեղծված Հայաստանի առաջին Հանրապետության նման: Փաստորեն դա երրորդ հանրապետությունն էր: Հայաստանը, իհարկե, դեռևս մնում էր ԽՍՀՄ-ի կազմում և լիակատար ձևով չէր օգտվում իրական պետական անկախությունից, սակայն այդ շրջանում ձեռք բերված հաջողությունների հիման վրա հնարավոր դարձավ կյանքի կոչել երրորդ հանրապետությունը: Հռչակագիրը ընդունեց Հայաստանի օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ հատուկ հոդված: ԽՍՀՄ օրենքներից հանրապետությունում կարող էին գործել միայն նրանք, որոնք հաստատված էին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից: Պետական դրոշ հաստատվեց եռագույն՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն /ինչպես առաջին հանրապետությունում/: Հաստատվեցին նաև պետականության մյուս խորհրդանիշները՝ զինանշանը, հիմնը: Հռչակագրում հատուկ հոդվածով մեծ տեղ հատկացվեց հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեությանը, նշելով, որ տարբեր երկրներում մեր երկիրը պետք է ունենա իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները: ԼՍԵՐ-Պետրոսյանը հանդես եկավ հռչակագրում Հայոց ցեղասպանության և հայկական տարածքների մասին կետ ընդունելու դեմ: Սակայն Գերագույն խորհրդի պատգամավորների մեծ մասի պնդմամբ այդ կետը մտցվեց հռչակագրում: Հռչակագիրը հաստատեց Հայաստանի վճռականությունը՝ Արցախն իր տարածքի անբաժանելի մաս ճանաչելու վերաբերյալ և նախանշեց Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման ուղիները: Հռչակագրում հատուկ հոդվածներով նշվեցին նաև տնտեսական, սոցիալական, մարդու իրավունքների պաշտպանության, հողի, ձեռնարկությունների մի մասի սեփականաշնորհման, եկեղեցու իրավունքների վերականգնման և այլ հարցերում հանրապետության գործունեության ուղիները: Մինչև Հայաստանի Սահմանադրության

ընդունումը հռչակագիրը ճանաչվեց որպես ծրագրային փաստաթուղթ:

Ելնելով հռչակագրի պահանջներից, Գերագույն խորհրդի որոշմամբ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հանրապետության ողջ տարածքում անցկացվեց հանրաքվե՝ խորհրդային Միության կազմից դուրս գալու և անկախության հռչակման հարցով: Բնակչության մեծամասնությունը /94,39 %-ը, 2 մլն. 43 հազար մարդ/ «այո» ասաց անկախությանը: Հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն: Փաստորեն 70-ամյա ընդմիջումից հետո նորից վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը, հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց պետականություն:

Հայաստանի հանրապետության հռչակմանը նախորդել էր պետական հեղաշրջման փորձը Մոսկվայում, որը նպատակ ուներ այդ ճանապարհով երկարաձգել ԽՍՀՄ գոյությունը: Հեղաշրջման անհաջողությունից հետո ԽՍՀՄ-ը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալուց: Հենց խորհրդային օրերին Միությունից դուրս գալու մասին հայտարարեցին Մերձբալթյան երեք հանրապետությունները /Լիտվա, Լատվիա, Էստոնիա/: Նրանց անկախությունը անմիջականորեն ճանաչվեց միջազգային հանրության, ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնության կողմից: Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ.Ելցինի հրամանագրով արգելվեց ԽՍՀՄ գործունեությունը Ռուսաստանում:

Իր գործունեությունը դադարեցրեց նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը: Հայաստանում ևս մտցվեց նախագահական կառավարման համակարգ և 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններում Հայաստանի առաջին նախագահ ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:

Խորհրդային Միության սկսված փլուզման պայմաններում 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Մինսկի մոտակայքի Բելովեժսկ բնակավայրում տեղի ունեցավ սլավոնական երեք երկրների՝ Ռուսաստանի, Բելոռուսի և Ուկրաինայի առաջնորդների /Բ.Ելցին, Ս.Շուշկևիչ, Լ.Կրավչուկ/ հանդիպումը, որտեղ ստորագրվեց Հայտարարություն և Համաձայնություն ԽՍՀՄ-ի լուծարման և Անկախ պետությունների համագործակցություն /ԱՊՀ/ ստեղծելու մասին: ԽՍՀՄ-ը որպես միջազգային սուբյեկտ և աշխարհաքաղաքական իրողություն, դադարեց գոյություն ունենալուց: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ ԽՍՀՄ-ի կազմից հանրապետությունների դուրս գալը և անկախ պետությունների

առաջացումը դարձել է ռեալ փաստ ու օբյեկտիվ գործընթաց: Արդեն դեկտեմբերի 10-ին այդ որոշումը վավերացրին Բելոռուսի և Ուկրաինայի, իսկ դեկտեմբերի 12-ին Ռուսաստանի Դաշնության Գերագույն խորհուրդները: Դեկտեմբերի 13-ին Ազգաբաղում տեղի ունեցավ Կենտրոնական-ասիական հանրապետությունների առաջնորդների հանդիպումը, որը ողջունեց ԱՊՀ-ի ստեղծումը և արտահայտվեց նրան միանալու իր ցանկության մասին:

1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալմա-Աթայում /Ղազախստան/ տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ նախկին 11 հանրապետությունների ղեկավարների հանդիպում /Ռուսաստան, Ուկրաինա, Բելոռուս, Չայաստան, Ադրբեջան, Մոլդովա, Ղազախստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան, Ղրղստան, Թուրքմենիա/, որտեղ ստորագրվեց Անկախ Պետությունների Յանագործակցություն /ԱՊՅ/ ստեղծելու մասին համաձայնագիրը: Յանդիպմանը չէին մասնակցում բալթյան երեք հանրապետությունները և Վրաստանը: Ալմա-Աթյան դեկլարացիան հաստատեց, որ Անկախ Պետությունների Յանագործակցության ստեղծումով խորհրդային Սոցիալիստական Յանրապետությունների Միությունը դադարեցնում է իր գոյությունը: Մի այլ հատուկ փաստաթղթում 11 պետությունների առաջնորդները պայմանավորվեցին ստեղծել ԱՊՀ-ի բարձրագույն օրգան ի դեմս պետությունների ղեկավարների խորհրդի, ինչպես և կառավարությունների ղեկավարների խորհրդի: Դեկտեմբերի 25-ին Ս.Գորբաչովը ԽՍՀՄ Նախագահի պաշտոնից հրաժարական տվեց: Նա ցած դրեց նաև ԽՍՀՄ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի լիազորությունները և միջուկային զենք կիրառելու իրավունքը հանձնեց Ռուսաստանի նախագահ Բ.Ելցինին: 1993 թ. վերջին ԱՊՀ-ի անդամ դարձավ նաև Վրաստանը:

Շուտով Չայաստանի հանրապետությունը արժանացավ միջազգային համընդհանուր ճանաչման: Սկսվեց Չայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը: Ընդունվեցին բազմաթիվ օրենքներ, որոշումներ նախագահի իրավունքների, պարտականությունների, կառավարության կառուցվածքի, տեղական կառավարման և բազմաթիվ այլ խնդիրների վերաբերյալ: 1995 թ. հուլիսի 5-ին ընդունվեց ՀՀ Սահմանադրությունը, որը կարևոր երևույթ էր հայ իրականության մեջ: Այն վարչահիմնական համակարգից դեպի ժողովրդավարական սկզբունքներին անցնելու իրավական հիմքը դրեց՝ չնայած թերություններին և բացթողումներին:

Չայաստանի հանրապետությունը ապրում էր ծանր տնտեսական, սոցիալական ժամանակաշրջան: Չէին հաղթահարվել Սպիտակի երկրաշարժի ծանր հետևանքները, հանրապետությունը

գտնվում էր շրջափակման մեջ, կտրվել էին ավանդական տնտեսական կապերը Ռուսաստանի և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների հետ, դադարեցվել էր հումքի մատակարարումը: Անհիմն կերպով փակվել էին ռազմավարական նշանակություն ունեցող մի շարք ձեռնարկություններ, որոնց վերագործումը պահանջում էր հսկայական նյութական ու ֆինանսական միջոցների ներդրում: Երկիրը կանգնեց էներգետիկայի և վառելիքային լուրջ ճգնաժամի առջև: Շարունակվող պատերազմը հսկայական միջոցներ էր պահանջում: Կազմալուծվել էին տրանսպորտը, արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, սոցիալական համակարգը չէր գործում: Հանրապետության ՀՀԸ-ական ղեկավարությունը սխալ ճանապարհով տարավ ձեռնարկությունների ու հողի սեփականաշնորհման գործընթացը: Հողը տրվեց գյուղացուն առանց վառելիքի, տեխնիկայի, այլ միջոցների: Շատ գյուղացիներ, հատկապես բարձրլեռնային շրջաններից, ստիպված հեռացան գյուղից՝ բռնելով քաղաք և օտարություն տանող ճանապարհները: Գնալով ավելանում էր Հայաստանի արտաքին պարտքը: Կրթությունը, առողջապահությունը, մյուս ծառայությունները դարձան վճարովի: Բնակչության մեծ մասը անկարող էր վճարումներ անել դրանց դիմաց: Լայն չափերի հասավ արտագաղթը: Ոչ հավաստի տվյալներով 1991-2000 թվականների ընթացքում հանրապետությունից հեռացել է մոտ 1 մլն. մարդ՝ հիմնականում Ռուսաստան և հեռավոր արտասահման: Նույնպիսի վիճակ էր տիրում նաև մշակույթի բնագավառում: Փակվեցին մշակույթի բազմաթիվ օջախներ, շատ հայ արվեստագետներ հեռացան հայրենիքից: Կրթության բնագավառում ձեռք առնված բարեփոխումների փորձը ցանկալի արդյունք չտվեց: Ավելացավ միայն վճարովի կրթական օջախների թիվը, կրճատվեց ռուսական դպրոցների քանակը:

Սակայն, չնայած շարունակվող սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամին, այնուամենայնիվ, որոշ ընդհատումից հետո, 90-ական թվականների վերջերին ձեռք բերվեցին որոշակի հաջողություններ հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Հաղթահարվեցին թերությունները, գործարկվեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, աճ նկատվեց գյուղատնտեսական արտադրության մեջ, ակտիվացավ հոգևոր և մշակութային կյանքը: Երկիրը սկսեց զարգանալ վերընթաց տնտեսական ուղիով:

Ավելի նպատակասլաց գործունեություն ծավալվեց արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Դեռևս 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված Հայաստանի անկախության հռչակագրում արտաքին քաղաքականության

հիմնական խնդիրը համարվեց բոլոր պետությունների և առաջին հերթին հարևանների հետ բարիդրացիական և փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումը:

Արդեն 1991 թ. վերջերից նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը արժանացավ միջազգային ճանաչման: Նրան ճանաչեցին Ռուսաստանը, Կանադան, Ռումինիան, ԽՍՀՄ նախկին շատ հանրապետություններ, Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան և բազմաթիվ այլ երկրներ: Կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայաստանի անդամակցությունը Միավորված Ազգերի կազմակերպությանը /ՄԱԿ/: ՄԱԿ-ին անդամակցելու դիմումը Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացրեց 1992 թ. հունվարի 23-ին: ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը 1992 թ. հունվարի 29-ի իր նիստում ընդունեց բանաձև և հանձնարարեց ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեային՝ անդամագրել Հայաստանի Հանրապետությունը: Ստանալով Անվտանգության խորհրդի այդ հանձնարարականը, Գլխավոր ասամբլեան իր 46-րդ նստաշրջանի 1992 թ. մարտի 2-ի նիստում հաստատեց Հայաստանի Հանրապետության անդամակցությունը ՄԱԿ-ին: Նույն նիստում ՄԱԿ-ի անդամներ դարձան նաև ԽՍՀՄ նախկին հանրապետություններից Մոլդովան, Ղազախստանը, Ղրղստանը, Ադրբեջանը, Ուզբեկստանը, Տաջիկստանը և Թուրքմենիան: 1992 թ. մայիսին Նյու-Յորքում, ՄԱԿ-ի շտաբ բնակարանի առջև բարձրացավ Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշը: Դրանով իսկ նոր փուլ սկսվեց Հայաստանի միջազգային հարաբերությունների, հայ դիվանագիտության պատմության մեջ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 17-ին ՄԱԿ-ի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև երկկողմանի համաձայնությամբ պայմանագիր ստորագրվեց Երևանում ՄԱԿ-ի գրասենյակ բացելու վերաբերյալ: Պայմանագրով ՄԱԿ-ը պարտավորվում էր հանրապետությանը աջակցել տնտեսական զարգացման ու սոցիալական առաջընթացի ազգային ջանքերին ձգտելով բնակչության համար ստեղծել առավել բարենպաստ կենսապայմաններ: Իր հերթին Հայաստանը պարտավորվում էր ՄԱԿ-ի գրասենյակի գործունեության և ծրագրերի լիարժեք ու արդյունավետ կատարման համար տրամադրել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները: Միաժամանակ ՄԱԿ-ի նպատակների իրագործման համար ՀՀ-ն համաձայնվում էր նպաստել կառավարության ու Հայաստանի բնակչության ներդաշնակ համագործակցությանը: ՄԱԿ-ի նման գրասենյակներ ստեղծվեցին նաև նորանկախ մյուս պետություններում: Այդ երկրներ ուղարկվեցին տարբեր առաքելություններ, որոնք կառավարությունների ղեկավարներին ծանոթացնում էին ՄԱԿ-ի

կառուցվածքի, բնույթի, խնդիրների հետ: Ներկայացուցչությունները դեմա առան մի շարք սոցիալական, տնտեսական դժվարությունների, որոնք համարյա նույն էին հետխորհրդային բոլոր անկախ պետություններում: Բացակայում էր միջազգային կառույցների աշխատանքներին մասնակցելու փորձը: Այդ երկրներում չկային պատրաստի միջազգայնագետ մասնագետներ: Կարևոր է ընդգծել, որ ի տարբերություն շատ զարգացող երկրների, որոնց ՄԱԿ-ը ցույց էր տվել բազմակողմանի աջակցություն և օգնություն, հետխորհրդային անկախ պետություններում կար բարձր զարգացած մշակույթ, կրթություն, տնտեսությունը զինված էր առաջավոր տեխնիկայով: Հետևաբար ՄԱԿ-ի առաքելությունների գործունեությունը այդ երկրներում նշանակալիորեն տարբերվում է զարգացող երկրներում կատարած աշխատանքներից: ՄԱԿ-ի համար այդ երկրներում հաջողության հասնելու համար կային ավելի բարենպաստ պայմաններ:

Հայաստանի Հանրապետությունում ՄԱԿ-ի ներկայացուցչությունը բացվեց 1992 թվականի դեկտեմբերին երկրի համար քաղաքական /պատերազմը դեռ շարունակվում էր/ և տնտեսական բարդ ժամանակաշրջանում: ՄԱԿ-ի համար էլ այդ շրջանը այնքան էլ դյուրին չէր: Կազմակերպությունը ապրում էր բարեփոխումների շրջան, վերանայվում էին նրա գործունեության արդյունավետության բարձրացման ձևերն ու ուղիները, տեղի էին ունենում կադրային փոփոխություններ:

Տասը տարվա ընթացքում Հայաստանում գործող ՄԱԿ-ի գրասենյակի կատարած աշխատանքը և կառուցվածքը ունի հետևյալ պատկերը: Հայաստանում ՄԱԿ-ի կառույցներից գլխավորը Ջարգացման ծրագիրն է /ՄՏԾ/։ Այն գործում է նաև ՄԱԿ-ի անդամ 175 երկրներում: Ջարգացման ծրագրի խնդիրն է՝ տեխնիկական աջակցություն ցույց տալ Հայաստանին՝ լուծելու ինչպես ազգային-տարածքային, այնպես էլ գլոբալ /համընդհանուր/ խնդիրներ երկրում կայունություն հաստատելու համար:

Ջարգացման ծրագրի հետ միաժամանակ 1992-1993 թվականներին Հայաստանում աշխատանքի անցան նաև ՄԱԿ-ի Քարտուղարության հասարակական տեղեկատվության Դեպարտամենտը, Գաղթականների գործերով Գերագույն կոմիսարի, ՄԱԿ-ի մանկական ֆոնդի «Համաշխարհային պարենային ծրագրի», Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության, ՄԱԿ-ի Ժողովրդագրական ֆոնդի ներկայացուցչությունները: Վերջերս Հայաստանում իր գործունեությունն է սկսել նաև շրջակա միջավայրի պահպանության ՄԱԿ-ի ծրագիրը, ինչպես նաև Հունանիտար օգնության կազմակերպությունը:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ՄԱԿ-ի ծառայությունները և կառույցների համակարգերը պարտադիր չէ, որ ունենան մշտական ներկայացուցչություններ այս կամ այն երկրում: Որոշ ծրագրեր ժամանակավոր բնույթ են կրում և իրականացվում են ՄԱԿ-ի կոորդինատորի կամ Զարգացման ծրագրի միջոցով: Այսօր մեր հանրապետությունում աշխատող ՄԱԿ-ի ծրագրերի և ներկայացուցչությունների առջև կանգնած են այնպիսի խնդիրներ, որոնց լուծման միջոցով մեր երկիրը ամբողջովին կարող է ինտեգրվել միջազգային հանրությանը, զարգացնել համագործակցությունը բոլոր երկրների հետ: Այդ մասին շատ լավ նշված է ՄԱԿ-ի հազարամյակի Դեկլարացիայում, որը ընդունվել է ՄԱԿ-ի անդամ-երկրների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ: Դեկլարացիայում կարևոր խնդիրներ են համարվում պայքարը աղքատության դեմ, բնակչության կենսական ու կրթական մակարդակի բարձրացումը, շրջակա միջավայրի պահպանությունը, պարտնյորության զարգացումը հանուն առաջընթացի, առողջապահության ծառայեցումը բնակչության բոլոր խավերին և այլն: Այդ խնդիրների լուծումը պահանջում է ՄԱԿ-ի բոլոր ստորաբաժանումների, շահագրգիռ բոլոր պետությունների միասնական ջանքերի մոբիլիզացիա: Լուրջ խնդիրներ են դրվում նաև տարբեր երկրներում աշխատող ՄԱԿ-ի ներկայացուցչությունների առջև, որոնք իրենց գործունեությունը պետք է կարողանան կոորդինացնել տվյալ երկրի կառավարությունների և քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունների հետ:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանի ուղերձում նվիրված հոկտեմբերի 24-ի կազմակերպության օրվան, նշվում է, որ ՄԱԿ-ի ամբողջ կառուցվածքի առջև կանգնած խնդիրները /դրանք առաջ քաշվեցին 3-րդ հազարամյակին նվիրված Սամիտում/ հիմնված են մարդկության ֆունդամենտալ պահանջմունքների բավարարման վրա: ՄԱԿ-ի անդամ յուրաքանչյուր երկիր այդ խնդիրների լուծման գործում պետք է ներդնի իր լուծման: «Երբեք, - ընդգծում էր Քոֆի Անանը, - մարդկային հասարակությունը այն կարիքը չի ունեցել, ինչ կատարում է ՄԱԿ-ը այսօր»:

Հայաստանի Հանրապետությունը անցած 12 տարիների ընթացքում անդամագրվել է նաև միջազգային մի շարք այլ կազմակերպությունների, այդ թվում Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը /ՄԾՏՀ/, Եվրոխորհրդին, Միջազգային առևտրական կազմակերպությանը և այլն:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում դարաբաղյան պատերազմի դադարեցումը, Ղարաբաղի և Հայաստանի

շրջափակման վերացումը: Առաջին քայլը երկարատև զինադադարի մասին համաձայնության ստորագրումն էր 1999 թ. մայիսին: Այս գործում կարևոր դեր խաղաց Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կոմիտեն /ԵԱՀԿ/: Ադրբեջանական իշխանությունները անընդհատ ձգձգում էին զինադադարի ստորագրումը: Բայց Շուշիի ազատագրումից /1992 թ. մայիսի 9/ և ռազմաճակատներում տարած մի շարք փայլուն հաղթանակներից հետո միայն Ադրբեջանը գնաց զինադադարի բանակցությունների: Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման շեշտը դրվեց բանակցային գործընթացի վրա: Հարցի քննարկումը իրականացվում էր ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցություններում: Հայաստանն այդ բանակցություններում պաշտպանում էր հետևյալ տեսակետը. «Հայաստանի Հանրապետությունը կվավերացնի յուրաքանչյուր փաստաթուղթ, որն ընդունելի կլինի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և ստորագրված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից»: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի դիրքորոշումն այն էր, որ բացառվում էր ուղղակի ենթակայությունը Ադրբեջանին և կախվածությունը նրանից: Պարտադիր պայման էր համարվում նաև Ադրբեջան-Ղարաբաղ բանակցությունները, որին դեմ էին ադրբեջանական իշխանությունները: Գնալով աճում էր միջազգային հանրության ճնշումը բանակցային գործընթացների վրա, որին փաստորեն ենթարկվեց Հայաստանի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը: Նա համաձայնվեց Ղարաբաղը «փուլ առ փուլ» Ադրբեջանին հանձնելու պայմանին: Արդյունքում 1998 թ. փետրվարի 3-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Նախագահ ընտրվեց Ռ.Քոչարյանը: Ղարաբաղյան հիմնահարցին վերաբերվող բանակցություններում նոր փուլ սկսվեց: Ավելի ակտիվացրեց իր գործունեությունը ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը: Առաջարկվեցին հարցի լուծման մի շարք տարբերակներ: Դրանցից էր նաև «ընդհանուր պետություն» գաղափարը, որը պետք է ստեղծվեր նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում տերիտորիալ անձեռնամխելիության և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա: Հայաստանը և Ղարաբաղը համաձայնվեցին «ընդհանուր պետության» գաղափարը դարձնել բանակցությունների հիմք: Ադրբեջանը մերժեց այն: Փաստացի ոչ մի արդյունք չտվեցին նաև Ադրբեջանի և Հայաստանի նախագահների, նրանց ներկայացուցիչների բազմաթիվ հանդիպումները: Ներկայումս բանակցային գործընթացը կասեցված է՝ կապված Հայաստանում ու Ադրբեջանում նախագահական ընտրությունների հետ:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության մյուս կարևոր խնդիրը ռազմաքաղաքական հավասարակշռության

պահպանումն է հարևանների հետ: Կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում հանրապետության մեկուսացման հաղթահարումը, տարանցիկ առևտրական ճանապարհների բացումը Սև ծովից Պարսից ծոց, տնտեսական, քաղաքական կապերի ամրապնդումը ԱՊՀ երկրների հետ: Այս առումով գնալով ավելի է կարևորվում հարաբերությունների զարգացումը Ռուսաստանի Դաշնության հետ՝ դրա մեջ տեսնելով նաև հանրապետության ռազմաքաղաքական և անվտանգության ապահովման երաշխիքը: 1995 թ. մարտի 16-ին Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև կնքվեց «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին» պայմանագիրը: Նրանում ընդգծվում էր, որ «Ռուսաստանյան ռազմակայանը ՌԴ շահերը պաշտպանելու պարտականությունից բացի Հայաստանի զինված ուժերի հետ համատեղ ապահովում է ՀՀ անվտանգությունը նախկին ԽՍՀ Միության նախկին սահմանում»:

1991 թ. մինչև այժմ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվել են ավելի քան հարյուր միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրեր ու համաձայնագրեր: Ռուսաստանը Հայաստանին տրամադրել է 100 միլիոն դոլարից ավելի վարկ, որի շնորհիվ վերագործարկվել են բազմաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, Հայկական ատոմակայանը և այլն: 1997 թ. օգոստոսի 29-ին Սոսկվայում ստորագրվեց «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» պայմանագիրը և «Հայ-ռուսական համատեղ հռչակագիրը»: Վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի հետևողական են դառնում երկու երկրների միջև տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունները, տեղի են ունենում Հայաստանի և Ռուսաստանի նախագահների բարեկամական բազմաթիվ հանդիպումներ, ակտիվ աշխատանք է կատարում հայ-ռուսական տնտեսական համագործակցության հանձնաժողովը:

Հայաստանը բարիդրացիական սերտ համագործակցության մեջ է նաև Ուկրաինայի, Բելոռուսի, Մոլդովայի հետ: Հատկապես կարևորվում է հարաբերությունների զարգացումը Թուրքմենիայի հետ, որի գազի առաքումներից է մեծ չափով կախված հանրապետության տնտեսության կենսապահովումը: Առևտրատնտեսական և մշակութային բնագավառներում Հայաստանը բազմաթիվ պայմանագրեր ու համաձայնագրեր է ստորագրել Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Տաջիկստանի և Ղրղստանի հետ: Իհարկե, այս կոնտեքստում ամենակարևորը

ամենամոտ հարևանի՝ Վրաստանի հետ հարաբերությունների ամրապնդումն է, որի տարածքով շարունակվում է Հայաստանի կապը արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանի հետ ստորագրվել են բազմաթիվ պայմանագրեր, որոնք ընդգրկում են երկու երկրների միջև բազմակողմ հարաբերությունների բոլոր բնագավառները:

Հարևան երկրներից բացառիկ մեծ դեր է խաղում Հայաստանի արտաքին քաղաքական գործունեության մեջ Իրանը: Հայ-իրանական հարաբերությունները առաջին հերթին պայմանավորված են երկու երկրների տնտեսական շահերով, տարածաշրջանում Իրանի խաղացած դերով, իսլամական աշխարհում նրա ազդեցության հետագա ուժեղացումով: Իրանը, Վրաստանի նման, մեծապես օգնել է մեր երկրին՝ մեղմացնելու շրջափակման վնասակար հետևանքները: Արաքսի վրա կառուցված կամուրջը հնարավորություն տվեց ավելի զարգացնելու տնտեսական կապերը: Հայ-իրանական բարիդրացիական հարաբերություններում կարևոր դեր է խաղում Իրանի հայ համայնքը: 1997 թ. փետրվարին ստորագրվեց Իրան-Հայաստան գազամուղի շինարարության վերաբերյալ համաձայնություն: Նրա կառուցումը հսկայական չափով կարող է նպաստել հանրապետության վառելիքային և էներգետիկ բազմաթիվ խնդիրների լուծմանը: Իրանի հետ Հայաստանը համաձայնագիր է ստորագրել նաև տրանսպորտային հաղորդակցության զարգացման վերաբերյալ /1988 թ. հոկտեմբեր/: Հարավ-հյուսիս ճանապարհով Իրանը Հայաստանի վրայով ընդլայնել է իր ապրանքաշրջանառությունը դեպի Ռուսաստան, Սև ծով, Բուլղարիա, Եվրոպա:

Հայաստանը զնալով տնտեսական ու քաղաքական համագործակցությունը ուժեղացնում է նաև Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Պարսից ծոցի երկրների հետ:

Մյուս հարևաններից Թուրքիան թեև 1991 թ. դեկտեմբերի 1-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, սակայն մինչև այժմ նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չի հաստատել: Իհարկե, Հայաստանը կարևորում է բարիդրացիական, տնտեսական հարաբերությունների հաստատումը Թուրքիայի հետ: Սակայն վերջինս անընդիստ առաջ է քաշում նախապայմաններ: Այսպես, Անկարան պահանջում է, որ չհիշատակվի 1915 թ. ցեղասպանությունը, պաշտոնապես Հայաստանը հրաժարվի պահանջատիրությունից, ճնշում գործադրի Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը, զերծ մնա Թուրքիայի շահերին հակասող գործողություններից,

չեզոքացնի սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը: Հայաստանը մերժում է միջազգային պրակտիկային հակասող այս նախապայմանները: Այնուհանդերձ հայ-թուրքական հարաբերություններում զնալով ավելի նպատակասլաց են դառնում տնտեսական կապերը, տեղի են ունենում երկու երկրների գործարար շրջանների հանդիպումներ: Թուրքիայի նոր ղեկավարության հետ առայժմ երկխոսություններ չեն սկսվել, բայց Հայաստանը շարունակելու է բոլոր ջանքերը գործադրել հայ-թուրքական կապերի ակտիվացման համար առանց նախապայմանների:

Հայաստանի Հանրապետությունը անկախություն ձեռք բերելուց հետո գործնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Եվրոպայի բոլոր երկրների հետ, դարձավ Եվրոպական համարյա բոլոր կազմակերպությունների և կառույցների անդամ: Նույնպես կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության անդամագրումը Եվրոխորհրդին 2001 թ. հունվարին: Բնականոն ճանապարհով են զարգանում նաև հայ-ամերիկյան հարաբերությունները: Այստեղ կարևոր դեր է խաղում ԱՄՆ-ի ազդեցիկ հայկական համայնքի ակտիվ գործունեությունը: Հայ-ամերիկյան հարաբերությունները ընդգրկում են բոլոր ոլորտները՝ տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, մշակութային, գիտատեխնիկական, բարեգործական և այլն: 1990 թ. մինչև այժմ ԱՄՆ-ը Հայաստանին հատկացրել է ավելի քան 800 մլն. դոլարի հումանիտար օգնություն:

Տնտեսական վերընթաց համագործակցության ուղիով է զարգանում նաև Հայաստանի հարաբերությունները Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Չինաստանի, Ճապոնիայի, Հնդկաստանի, Տաիլանդի և բազմաթիվ այլ երկրների հետ: Նրանց հետ ստորագրվել են մի շարք պայմանագրեր ու համաձայնություններ:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտական գործունեության կենտրոնում է գտնվում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը: Հանրապետության և Սփյուռքի հայության համառ ջանքերի շնորհիվ շատ երկրներ ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը, դատապարտեցին Թուրքիային, որը շարունակում է անհաղորդ մնալ ցեղասպանությանը դատապարտող պահանջների նկատմամբ: Հարցի լուծման գործում կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը: Սակայն ԱՄՆ-ի ինչպես նախկին, այնպես էլ ներկայիս ղեկավարությունը անտեսում է ամերիկյան հասարակության և

բազմաթիվ կոնգրեսականների ու սենատորների պահանջը՝ առաջին պլան մղելով իր շահերը, որոնք համընկնում են նաև Թուրքիայի շահերի հետ:

Անկախության ձեռք բերումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը վարել ու վարում է ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն՝ պահպանելով հավասարակշռությունը մեր տարածաշրջանում: Արտաքին քաղաքական գործունեության նման վարքագիծը ելնում է երկրի անվտանգության շահերից և թելադրված է նրա աշխարհաքաղաքական վիճակով: Պահպանելով նորմալ հարաբերություններ բոլոր երկրների հետ, Հայաստանի Հանրապետությունը դրանով իսկ պայմաններ է ստեղծում իր անվտանգության պահպանման, տնտեսական զարգացման, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուտափույթ կարգավորման համար:

Գտնվելով յուրահատուկ աշխարհաքաղաքական պայմաններում, Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես անկլավային երկիր, զրկված է մյուս պետությունների հետ անմիջական հաղորդակցումից և հարաբերություններից: Ունենալով չափազանց փոքր տարածք և զրկված լինելով բնական շատ անհրաժեշտ պաշարներից, նա չի կարողանում բավարարել իր ժողովրդի պահանջմունքները, զարգացնել արդյունաբերությունը առանց դրսի հումքային աջակցության: Դրսի աշխարհի հետ կապի հիմնական ուղին անցնում է Վրաստանի վրայով: Սակայն վրացաբխազական հակասությունները և վրաց-թուրքական մերձեցումը Հայաստանին զրկում են Ռուսաստանի հետ կապի ուղին լիովին օգտագործելու հնարավորությունից: Պարսկաստանի վրայով Հայաստանը կապ է ստեղծում մյուս երկրների, հատկապես արաբական աշխարհի հետ: Բայց դեպքերի զարգացումը /Իրանը արմատական մոսուլմանական պետություն է/ կարող է երբեմն-երբեմն դժվարացնել այդ կապը /Մերձավոր արևելյան ճգնաժամ, Իրաքյան ճգնաժամ և այլն/: Իհարկե, գնալով ավելի սերտ բարիդրացիական հարաբերություններ են հաստատվում Ռուսաստանի և Իրանի մեջ: Իրանի համար Հայաստանը, նաև Անդրկովկասը դեպի Եվրոպա տանող ամենաշահավետ ճանապարհն է: Իրան-Եվրոպա նավթուղին, նաև գազամուղը ձեռնտու է և Հայաստանին, և Վրաստանին և Ռուսաստանին, քանի որ դեռևս չեն հաղթահարվել Իրան-ԱՄՆ և Իրան-Թուրքիա հակասությունները: Թուրքիան շարունակում է փորձեր կատարել իր ազդեցությունը Անդրկովկասում ամրապնդելու համար: Սակայն ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ դրան խանգարում է Հայաստանը: Այստեղ խաչաձևում են նաև Ռուսաստանի և

Թուրքիայի տարածաշրջանային շահերը: Հայաստանը մնում է Ռուսաստանի ռազմավարական դաշնակիցը տարածաշրջանում: Հետագա գործընթացների բնույթի վրա մեծ ազդեցություն կարող է ունենալ հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացումը, ինչպես նաև ազգամիջյան կոնֆլիկտների հետագա ընթացքը: Դրանից շատ ուզում է օգտվել ԱՄՆ-ը՝ տարածաշրջանում իր ազդեցությունը մեծացնելու առումով: Հետևաբար շատ մեծ ջանքեր պետք է գործադրեն Հայաստանի իշխանությունները հարևանների /և ոչ միայն/ հետ նորմալ հարաբերությունները պահպանելու և զարգացնելու համար: Իրաքյան ներկա ճգնաժամը և ԱՄՆ-ի կողմից պատերազմի սանձազերծումը ցույց է տալիս, որ մեր տարածաշրջանում լարվածությունը գնալով սրվում է և դա նոր խնդիրներ է դնում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը մշակողների և իրականացնողների առջև:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Մեր ժամանակներում մարդկությունը բախվում է բազմապիսի հիմնախնդիրների հետ, որոնք վտանգում են քաղաքակրթության գոյատևմանը: Աշխարհը գտնվում է բարդ ու հակասական գործընթացների հորձանուտի մեջ: Տեղի ունեցող քաղաքական առճակատումների, ազգամիջյան բախումների հետ մեկտեղ մեծ ծավալ են ստանում ժողովրդագրական և միգրացիոն պրոցեսները: Զարգացած երկրներին սպառնում է բնակչության բնականոն աճի տեմպերի նվազումը, իսկ ահա զարգացող երկրները կանգնած են անընդհատ ավելացող բնակչությանը կերակրելու հոգսի առջև: Բազմաթիվ երկրներ գնալով պակասեցնում են իրենց զինվորների թիվը, բնակչության թվի կրճատման պատճառով: Ցավոք, այդ երկրների թվին է դասվում նաև Հայաստանը:

Ներկայումս զնալով ավելի ու ավելի բախտորոշ նշանակություն են ձեռք բերում պատերազմի ու խաղաղության, միջազգային և ազգամիջյան հակասությունների ու առճակատումների, զարգացող երկրների տնտեսական հետամնացության հաղթահարման, մարդկանց կենսական մինիմում պահանջների բավարարման, սովի, հիվանդությունների դեմ պայքարի և բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրներ: Իհարկե, մարդկությունը ավելի շատ անհանգստացնում է պատերազմի ու խաղաղության խնդիրը: Կապված ներկայիս իրաքյան ճգնաժամի, ինչպես և պատերազմի հետ, մարդկությունը իր բողոքի ծայնն է բարձրացնում ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների ագրեսիվ գործողությունների դեմ: Պետությունների մեծ մասը ևս դատապարտեց ԱՄՆ-ի վարքագիծը: Քաղաքականության վերջին 5,5 հազար տարիների ընթացքում տեղի է ունեցել ավելի քան 14 հազար պատերազմ և մարդկությունը ապրել է ընդամենը 300 խաղաղ տարի: Քաղաքական, միջպետական, տարածքային, կրոնական, միջցեղային հակասություններ ծնել և այսօր էլ շարունակում են ծնել նորոնոր առճակատումներ ու պատերազմներ, ոչնչացնում մարդկության բազմաթիվ սերունդների կողմից ստեղծված հոգևոր ու նյութական արժեքները:

Միջազգային հարաբերություններում կարևոր դեր են խաղում այս կամ այն պետության հզորությունը, տարածքային ամբողջությունը, բնակչության կազմը և այլն: Այս բոլորը միասին կազմում են աշխարհայացքային /գեոպոլիտիկա/ բնագավառ: 20-րդ դարի կեսերին թաստորեն աշխարհում ստեղծվել էր երեք գեոստրատեգիական /աշխարհառազմավարական/ տարածաշրջաններ, որոնցից առաջինի մեջ մտնում էին հզոր զարգացող

երկրները: Առճակատումը ծավալվում էր առաջին երկու տարածաշրջանների լիդերների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև: Սակայն 20-րդ դարի 80-90-ական թվականների երկրորդ տարածաշրջանը կազմալուծվեց: Նրա մեջ մտնող որոշ երկրներ աստիճանաբար միավորվում են առաջինի հետ /Գերմանիա, Չեխիա, Սլովակիա, Յունգարիա, Լեհաստան և այլն/, միուսները ընդունել են զարգացող երկրների կարգավիճակ /Ռումինիա, Ուկրաինա, Չայնաստան, Տաջիկստան և այլն/:

Ներկայումս համաշխարհային քաղաքականությանմեջ տեղի են ունենում արմատական փոփոխություններ: Այդ փոփախությունները վերաբերվում են նաև կառուցվածքային գործոններին, բազմաբևեռ ուժերի փոխհարաբերության քաղաքականությանը: Դրանց վրա վճռական ազդեցություն են թողնում ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Չինաստանը, միավորվող Եվրոպան, ճապոնիան, Յնդկաստանը: Գնալով հատկապես մեծ դեր է սկսում խաղալ Ռուսաստանը, որը փաստորեն ԽՍՀՄ-ի քաղաքականության գլխավոր կրողն է ու շարունակողը: Իհարկե, դա չի նշանակում, որ 21-րդ դարը կարող է դառնալ միայն հանգստության ու զարգացման դար: Եթնիկական խմբերի նախկինում սկսված բախումները կշարունակվեն նաև 21-րդ դարում: Համընդգրկուն հիմնախնդիրների մեջ կարևորում է միջազգային խաղաղության և կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման խնդիրը: Խուսափելով առճակատումներից, պետությունները պետք է հասնեն նրան, որ վիճելի հարցերը լուծվեն միջնորդությունների, խորհրդատվությունների, քննարկումների, կոլեկտիվ հարցադրումների և այլ միջոցներով: Ղեկավարվելով միջազգային իրավունքի նորմերով խռովությունների, ահաբեկչությունների, հեղաշրջումների, ռեֆորմների, քաղաքական բնույթի սպանությունների, ազգամիջյան ընդհարումների, պատերազմների ու այլ բնույթի հիմնահարցերի քննարկման ժամանակ առաջին պլան պետք է մղվի կոլեկտիվ մոտեցումը: Մտնելով բազմաբնույթ հարաբերությունների մեջ, դառնալով միջազգային կազմակերպությունների անդամներ, միանալով միջազգային համաձայնություններին, պետությունները դրանով իսկ նպաստում են իրենց ազգային շահերին, չվնասելով մյուսներին: Միջազգային կազմակերպություններից ամենից շատ պետությունների քաղաքական համագործակցության զարգացման գործում խոշոր ներդրում են կատարում ՍԱՀ-ը, Եվրոխորհուրդը, Եվրոմիությունը, Արիմիությունների համաշխարհային ֆեդերացիան, կանանց միջազգային դեմոկրատական ֆեդերացիան, միջպառլամենտական միությունը, Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կոմիտեն

/ԵԱՀԿ/, ռեգիոնալ և այլ կազմակերպություններ: Կայուն խաղաղություն և անվտանգություն ապահովելու համար անհրաժեշտ է բոլոր պետությունների և անվտանգություն ապահովելու համար անհրաժեշտ են բոլոր պետությունների ու ազգերի համատեղ ջանքերի գերլարում: Դրան կարելի է հասնել միայն ճիշտ և նպատակասլաց արտաքին քաղաքական գործունեության շնորհիվ: Չպետք է մոռանալ, որ աշխարհը միաբնեռ չէ, որ գոյություն ունեն տարբեր պետական խմբավորումներ, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր առանձնահատուկ շահերն ու նախասիրությունները: Հարցին այս տեսանկյունից մոտենալու դեպքում հատկապես կարևորվում է նորանկախ պետությունների դիրքը, նրանց արտաքին ճիշտ քաղաքականության մշակման նշանակությունը: Այս առումով բարդ խնդիրներ են դրված նաև Հայաստանի Հանրապետության առջև, որտեղ դեռևս կան չլուծված բազմաթիվ խնդիրներ: Դրանք հնարավոր է լուծել ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ճիշտ և նպատակասլաց քաղաքականություն վարելու դեպքում:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ներածություն

ԳԼՈՒԽ I Միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի ձևավորումը
ա/ Համակարգի ձևավորման սկիզբը
բ/ Ժողովրդավարական առաջընթացը
գ/ Ռազմական անվտանգության պահպանման և ամրապնդման նոր չափանիշները
դ/ Համաշխարհային քաղաքականության կոսմոպոլիտիզացիան

ԳԼՈՒԽ II Դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների կարգավորման միջոց
ա/ Դիվանագիտությունը և նրա անցած ուղին
բ/ Դիվանագիտության զարգացման արդի վիճակը

ԳԼՈՒԽ III Միջազգային կազմակերպությունների դերը միջազգային հարաբերությունների կարգավորման գործում
ա/ Միջազգային կազմակերպությունների առաջացման էվոլուցիան
բ/ Միջազգային կազմակերպությունների գործունեությունը

ԳԼՈՒԽ IV Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը (ԱՊՀ), ստեղծումն ու գործունեությունը:
ա/ Խորհրդային միության փլուզումը և Անկախ Պետությունների Համագործակցության ստեղծումը
բ/ Անկախ Պետությունների Համագործակցության կառուցվածքը և զարգացման հիմնական էտապները
գ/ ԱՊՀ տնտեսական ու ռազմական համագործակցությունը
Համագործակցության զարգացման հեռանկարները

ԳԼՈՒԽ V Հայաստանի Հանրապետության տեղը միջազգային հարաբերությունների համակարգում
ա/ Հայ դիվանագիտության պատմության համառոտ ակնարկ
բ/ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեությունը

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Միջազգային հարաբերությունների արդի տեսությունը, Երևան, 2001:
2. Ռ. Պետրոսյան, Քաղաքագիտություն, Երևան, 2002:
3. Բ.Խաչատրյան, Ս.Հայրապետյան, Քաղաքագիտություն, Երևան, 2000:
4. ՄԱԿ-ի և մարդու իրավունքների նյութերի ժողովածու, Երևան, 2002:
5. ՄԱԿ-ը Ձեզ համար, Երևան, 2001:
6. Հիմնական ծաստեր: ՄԱԿ-ի մասին, Երևան, 2002:
7. Международные отношения и мировая политика, М., 2000.
8. Содружество. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ, Минск, 1992-2002.
9. СНГ, Цыфры, факты, персоналы, Минск, 1998.
10. Загорский А., Военное сотрудничество стран СНГ (эксперт обучних вооружений), 1997, N8-9.
11. Кисинджер Г., Дипломатия, М., 1997.
12. Հայոց պատմություն, Երևան, 2000
13. Հովսեփյան Ա., Հովհաննիսյան Ս., Քաղաքականության պատմական դասերը և արդիականությունը, Երևան, 1999:
14. After the soviet Union. From Empire to Nations, N.Y-1, 1992.
15. Անկախության և անցումային տարիները Հայաստանում, Երևան, 2001:
16. Современные международные отношения под ред. А.В.Торкынова, М., 2001.
17. Исраелян В.Л., Дипломаты лицом к лицу, М., 1996.

18. Лебедев М.М, Политическое урегулирование конфликтов, подходы, решения технологий, М., 1997.
19. Дзосохов А. С., „Третий мир“ и урегулирование геополитических проблем современности, М., 1996
20. Поздняков Э.А., Геополитика, М., 1995
21. Кенеди П., Вступая в двадцать первый век, М., 1997.
22. Гаджиев К.С., Введение в геополитику, М., 1997
23. Циганов П.П., Международные отношения, М., 1996
24. Павлов Ю. М., Международные отношения и мировая политика, М., 2000.
25. Дугин А.Г., Основы геополитики. Геополитическое будущее России, М., 1997.